

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ПСИХОЛОГІЯ ТА СОЦІАЛЬНА РОБОТА

Науковий журнал
Виходить 2 рази на рік
Заснований у липні 2006 р.

Випуск 2(58). 2023

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

УДК 159.9(066)

Засновник: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Кононенко О. І. – головний редактор, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної психології (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Україна)

Члени редакційної колегії:

Гудімова А. Х. – доктор філософії з психології, доцент кафедри соціальної психології (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Україна);

Дробот О. В. – доктор психологічних наук, Професор кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки (Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, Україна);

Завацька Н. Є. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи (Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Україна);

Завацький В. Ю. – доктор психологічних наук, професор кафедри практичної психології та соціальної роботи, (Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Україна);

Завацький Ю. А. – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри здоров'я людини та фізичного виховання (Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Україна);

Кузьмін В. В. – кандидат соціологічних наук, секретар Вченої ради («Національний університет «Запорізька політехніка», Україна);

Курова А. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Україна);

Кременчуцька М. К. – кандидат психологічних наук, професор, професор кафедри диференціальної і спеціальної психології (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Україна);

Литвиненко О. Д. – доктор психологічних наук, професор кафедри загальної психології і психології розвитку особистості (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Україна);

Мамічева О. В. – доктор психологічних наук, професор, декан факультету спеціальної освіти (ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», Україна);

Прохоренко Л. І. – доктор психологічних наук, професор, директор (Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України, Україна);

Смокова Л. С. – відповідальний секретар, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної та клінічної психології (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Україна);

Соколова Г. Б. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри дефектології та фізичної реабілітації (Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, Україна);

Співак Я. О. – доктор педагогічних наук, професор, декан педагогічного факультету (ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», Україна);

Хлівнюк Т. П. – кандидат політичних наук, доцент, завідувач кафедри соціальної роботи (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Україна);

Яланська С. П. – доктор психологічних наук, професор, декан факультет психології і соціальної роботи Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка;

Genkova Petia – Dr. in Psychology, Full Professor, Professor Faculty of Economics and Social Sciences (University of Applied Sciences Osnabruck);

Videmsek, Petra – PhD, Associate Professor, Vice Dean of Faculty of Social Work (University of Ljubljana, Slovenia);

Zheng Jianhong – PhD in Psychological sciences, Professor, Vice Dean of School of Special Education & Dean of Department of Psychology (Lingnan Normal University, China).

Редакційна рада:

Дунаєва Л. М. – доктор політичних наук, професор, декан факультету психології та соціальної роботи (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Україна);

Чавдарова Велислава Атанасова – доктор наук з психології (Великотирновський університет імені святих Кирила та Мефодія, Болгарія);

Рішення Вченої Ради Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
від 12.12.2023 р. протокол № 5

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
Odesa I. I. Mechnikov National University

PSYCHOLOGY AND SOCIAL WORK

Scientific journal
It comes out twice a year
Founded in July 2006.

Issue 2(58). 2023

Publishing house
«Helvetica»
2023

UDC 159.9(066)

Founder: Odesa I. I. Mechnikov National University

Editor-in-Chief: Kononenko O.I. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Head of the Department of Social Psychology (Odesa I. I. Mechnikov National University, Ukraine)

Members of the editorial board:

Hudimova A. H. – PhD in Psychology, Associate Professor (Odesa I. I. Mechnikov National University, Ukraine);

Drobot O.V. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor (V. I. Vernadsky Taurida National University, Ukraine);

Zavatskaya N. E. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Head of the Department of Practical Psychology and Social Work (East Ukrainian National University V. Dahl, Ukraine);

Zavatsky V. Yu. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor of the Department of Practical Psychology and Social Work (East Ukrainian National University V. Dahl, Ukraine);

Zavatsky Yu. A. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Associate Professor, Head of the Department of Human Health and Physical Education (East Ukrainian National University V. Dahl, Ukraine);

Kuzmin V. V. – PhD in Social Sciences, Associate Professor Social Work (National University “Zaporizhzhya Polytechnic”, Ukraine);

Kurova A. V. – PhD in Psychology, Associate Professor (Odesa I. I. Mechnikov National University, Ukraine);

Kremenchutska M. K. – PhD in Psychology, Professor (Odesa I. I. Mechnikov National University, Ukraine);

Lytvynenko O. D. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor of Department general psychology and psychology of personality development (Odesa I. I. Mechnikov National University, Ukraine);

Mamicheva O. V. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Dean of the Faculty of Special Education (Donbass State Pedagogical University, Ukraine);

Prokhorenko L. I. – DrSc in Psychology, Professor, Director for Science of Mykola Yarmachenko Institute of Special Pedagogy and Psychology, NAPS of Ukraine;

Smokova L. S. – PhD in Psychology, Associate Professor (Odesa I. I. Mechnikov National University, Ukraine);

Sokolova H.B. – DrSc in Psychology, Professor (“South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky”);

Spivak Y. O. – Doctor of pedagogical science, Professor, Dean of pedagogical faculty (State Higher Educational Institution “Donbas State Pedagogical University”);

Hlivnyuk T. P. – PhD in Political sciences, Associate professor, Head of Department of Social Work (Odesa I. I. Mechnikov National University);

Yalanskaya S. P. – DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Dean of Faculty of Psychology and Social Work (Poltava National Pedagogical University named after V. G. Korolenko, Ukraine);

Genkova Petia – Dr. in Psychology, Full Professor, Professor Faculty of Economics and Social Sciences (University of Applied Sciences Osnabruk);

Videmsek, Petra – PhD, Associate Professor, Vice Dean of Faculty of Social Work (University of Ljubljana, Slovenia);

Zheng Jianhong – PhD in Psychological sciences, Professor, Vice Dean of School of Special Education & Dean of Department of Psychology (Lingnan Normal University, China);

Board members:

Dunayeva L. M. – DrSc in Political Science, Professor, Dean of the Faculty of Psychology and Social Work (Odesa I. I. Mechnikov National University, Ukraine);

Chavdarova Velislava Atanasova – DrSc in Psychology (St. Cyril and Methodius University of Veliko Turnovo, Bulgaria);

Decision of the Academic Council of Odesa I. I. Mechnikov National University
dated 12.12.2023, Minutes No. 5

ЗМІСТ

Варнава У. В.

ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В СУЧАСНОМУ
УКРАЇНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
ТА В ПЕРСПЕКТИВІ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ.....7

Кириченко В. В.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА РОЗУМІННЯ
ЕВОЛЮЦІЇ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ.....17

Михайлич О. В.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ
ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ.....26

Позняк С. І.

ПРОБЛЕМА ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ:
СПРОБА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ТА ОПЕРАЦІОНАЛІЗАЦІЇ
КОНСТРУКТА.....35

Скнар О. М.

ДО СТВОРЕННЯ ІНСТРУМЕНТАРІЮ ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ
ІДЕНТИФІКАЦІЇ МОЛОДІ РІЗНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ.....42

Стасюк В. В., Дикун В. Г., Кириченко А. В.

ЕКСПЕРТНА МЕТОДИКА ОЦІНЮВАННЯ
МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАНУ ОСОБОВОГО СКЛАДУ.....50

Українець В. М.

ВПЛИВ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ОБОРОННОГО БОЮ
НА СТРЕСОСТІЙКІСТЬ ОСОБОВОГО СКЛАДУ
МЕХАНІЗОВАНИХ ПІДРОЗДІЛІВ.....62

Швець В. В.

ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ТА ДУХОВНОГО ВИХОВАННЯ
У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА.....76

Zasiekin A. A.

A PSYCHOLOGICAL STUDY OF DISCOURSE PRACTICES
OF COLLEGE STUDENTS' VIRTUAL COMMUNICATION.....86

CONTENTS

<i>Varnava U. V.</i>	
THE THEORY OF SOCIAL WORK IN THE CONTEMPORARY UKRAINIAN CONTEXT OF SOCIAL WORK AND IN REEVALUATION PERSPECTIVES.....	7
<i>Kyrychenko V. V.</i>	
THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL PARADIGM OF UNDERSTANDING THE EVOLUTION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE.....	17
<i>Mykhailych O. V.</i>	
SOCIAL-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF ADAPTATION AMONG INTERNALLY DISPLACED PERSONS.....	26
<i>Poznyak S. I.</i>	
RESEARCH INTO ECONOMIC IDENTITY: AN ATTEMPT OF THE CONCEPTUALIZATION AND OPERATIONALIZATION OF THE CONSTRUCT.....	35
<i>Sknar O. M.</i>	
TOWARDS CREATING TOOLS FOR STUDYING THE CULTURAL IDENTIFICATION OF YOUTH IN DIFFERENT REGIONS OF UKRAINE.....	42
<i>Stasiuk V. V., Dykun V. H., Kyrychenko A. V.</i>	
EXPERT METHODOLOGY FOR ASSESSING THE MORAL AND PSYCHOLOGICAL STATE OF PERSONNEL.....	50
<i>Ukrainets V. M.</i>	
INFLUENCE OF PSYCHOLOGICAL FACTORS OF DEFENSIVE COMBAT ON THE STRESS RESISTANCE OF PERSONNEL OF MECHANISM UNITS.....	62
<i>Shvets V. V.</i>	
PRINCIPLES OF SOCIAL WORK AND SPIRITUAL EDUCATION IN THE WORKS OF TARAS SHVCHENKO.....	76
<i>Zasiekin A. A.</i>	
A PSYCHOLOGICAL STUDY OF DISCOURSE PRACTICES OF COLLEGE STUDENTS' VIRTUAL COMMUNICATION.....	86

УДК 364:316.3(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2023.2.1>

Варнава У. В.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи факультету психології та соціальної роботи

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

e-mail: u.varnava@onu.edu.ua

ORCID ID: 0000-0003-4043-8050

ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ТА В ПЕРСПЕКТИВІ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ

Стаття присвячена аналізу сучасної теорії соціальної роботи в Україні та обговоренню перспектив її переосмислення у контексті воєнних дій, після війни. Автор розглядає історичний розвиток і сучасний стан соціальної роботи, її методологічну базу та теоретичні підходи, що застосовуються в різних сферах соціальної практики. В умовах воєнного конфлікту соціальна робота стикається з необхідністю адаптації до змінених соціальних умов і потреб населення. Автор визначає ключові засади для розробки нових теоретичних концепцій, що будуть відповідати викликам післявоєнного відновлення. Особлива увага приділяється необхідності інтеграції теорії кризового втручання, травмоцентрованих підходів та розвитку спільнот як основи для стабілізації та відновлення соціальної сфери. Окремий огляд надано якості життя українського суспільства в післявоєнний період, теоретичним та практичним змінам, здатним оперативно реагувати на суспільні виклики та сприяти соціальному зціленню нації.

Ключові слова: теорія соціальної роботи, соціальна робота, якість життя, соціальна робота після війни, кризове втручання, травмоцентрований підхід, сімейна терапія, кейс, соціальна справедливість, соціальний капітал, мультидисциплінарна команда.

Постановка проблеми. Аналіз стану сучасної соціальної роботи в Україні вимагає уваги до різних аспектів, таких як законодавча база, інституційна структура, освітні програми для підготовки фахівців, етика в контексті сучасної України, яка перебуває у стані війни, а також виклики та перспективи, які стоять перед галуззю. Повномасштабне вторгнення внесло корективи в усі напрями соціальної роботи, однак саме перегляд теорій, яким варто надати нового значення, та оцінка діяльності державних і недержавних організацій, що надають соціальні послуги, та їх здатність відповідати на потреби населення, і спонукали проаналізувати наявні погляди у сучасній науці.

Мета дослідження – визначити позицію та стан теорії соціальної роботи у сучасному українському контексті соціальної роботи та у перспективі переосмислення в теорії та практиці соціальної роботи.

Результати дослідження. Соціальна робота в Україні має відносно молоду історію, особливо порівняно з країнами Заходу, де ця професія бере свої корені від кінця XIX – початку XX століть. У період Радянського Союзу соціальна робота

як самостійна професійна діяльність була відсутня, а її функції виконували різноманітні державні структури.

Здобуття незалежності України у 1991 році стало початком розвитку соціальної роботи в країні. Як зазначає Тетяна Семигіна [4], інтеграція теорії та практики визначає подальший розвиток окремих теорій у сучасному контексті. Теоретичні знання повинні бути інтегровані в практичну соціальну роботу, що дозволяє фахівцям ефективно реагувати на соціальні виклики населення в умовах уже не пандемії COVID-19, а активної фази війни в Україні.

Сфера соціальної роботи на сучасному етапі розвитку в Україні формує свою методологічну базу, спираючись на систематично вивірені дані, які були отримані за допомогою ретельних досліджень, а також на глибокий аналіз наявних практик з урахуванням унікальності та варіабельності конкретного соціального контексту. І саме тому умови війни формують якісно новий соціальний контекст, що вимагає і уточнення актуальності сукупності наукового знання окремих теорій у період повномасштабного вторгнення. В інтелектуальному фундаменті професії істотно місце посідають теоретичні розробки, які прагнуть пояснити есенцію соціальних дисфункцій та параметри їх вирішення, обґрунтованість вибору і застосування окремих інтервенційних технік, а також теоретичне обґрунтування практичних заходів, що реалізуються соціальними працівниками відповідно до запиту населення в умовах війни. Ефективне здійснення соціальної роботи нерозривно пов'язане з теоретичним осмисленням, прогнозуванням та моделюванням соціальних інтервенцій.

Серед найбільш затребуваних теорій у сучасному просторі соціальної роботи Тетяна Семигіна виокремлює теорії, які були народжені у споріднених до соціальної роботи науках. В цьому дослідженні ми і спираємося на цю класифікацію і додаємо, що новий вимір розвитку теорій соціальної роботи повинен уже існувати саме в нових реаліях сучасного українського світу [4].

Міжнародне визначення соціальної роботи (2001 р.) (ми маємо на увазі контекст соціальної роботи в Україні) рефлектувало статус-кво періоду розвитку соціальної роботи до війни, в якому професійна практика соціальної роботи була занурена в полімічну атмосферу, засновану на застосуванні великого спектра теоретичних основ, що охоплюють різні міждисциплінарні моделі (такі як психодинамічна модель, когнітивна та біхевіористична моделі тощо).

Мультипарадигмальність соціальної роботи при цьому, попри свою теоретичну цінність і гнучкість, стикається з викликами в контексті гострих потреб суспільства України, що з 2014 року перебуває у стані війни. Соціальна робота у таких умовах вимагає негайної адаптації своїх концептуальних рамок нового контексту країни, що своєю чергою змушує переосмислити традиційні підходи та визначити головні дієві стратегії реагування на кризові явища.

Насамперед слід звернути увагу на пріоритетність захисту найбільш уразливих верств населення: переселенців, дітей, людей похилого віку, осіб з інвалід-

ністю. Соціальні працівники повинні бути наділені додатковими повноваженнями, ресурсами та методами роботи, що дозволяють оперативно ідентифікувати потреби цих груп, забезпечувати їм невідкладну підтримку та пропонувати стабілізаційні заходи. Така робота передбачає інтеграцію зусиль різних секторів – від психосоціальної підтримки до забезпечення житлом і базовими соціальними послугами [6].

Крім того, у відповідь на невизначеність та постійні зміни, що характерні для військового стану, необхідно розробити гнучкі механізми моніторингу та швидкого реагування. Це зумовлює потребу в мобільності соціальних служб, можливість їх розгортання в будь-якій точці країни з мінімальними затримками та здатність до міждисциплінарної взаємодії.

У 2014 році визначення соціальної роботи у міжнародних дослідженнях отримує тенденції зміненого локусу поглядів на власні теорії соціальної роботи в бік самостійності наукових розробок, які формують погляди суто в ракурсі окремих випадків та практичних надбань соціальної роботи. І це вже більш відображає проблему політичних і соціальних змін в Україні. Тобто спостерігалася суттєва трансформація в інтерпретації теоретичного ядра соціальної роботи, що засвідчило зміщення акцентів у напрямі більшої автономізації наукових концепцій. З'явилася тенденція відходу від загальних теоретичних інтеграцій суміжних до соціальної роботи соціономічних професій на користь конкретизації досліджень, орієнтованих на індивідуальні кейси та конкретні успіхи в діяльності соціальної роботи в Україні у тому числі. Ця еволюція думки у соціальній роботі відображає і реагує на бурхливі політичні та соціальні вібрації, що відбуваються в Україні, та вказує на необхідність гнучкості теоретичних підходів у відповідь на змінювані соціальні реалії контексту війни. Осмислення цієї динаміки потребує від науковців адаптивності до контекстуальних змін і розробки методологій, здатних ефективно відповідати на нагальні соціальні потреби.

Одним з ключових завдань соціальної роботи в умовах війни є також підтримка соціальної когезії (поєднання неоднорідних поглядів) та стимулювання громадської солідарності. Це передбачає активізацію волонтерського руху, залучення громадянського суспільства до процесів допомоги та відновлення, а також пропаганду цінностей взаємодопомоги та відповідальності за спільне благо.

Авжеж, у цьому контексті закономірно виникло питання щодо дискусії міжнародного суспільства стосовно етичності деяких процесів допомоги, соціальної справедливості та колективної відповідальності тощо [4; 7].

У сучасних воєнних умовах соціальна робота стоїть перед необхідністю перегляду своїх парадигм та методів роботи, спрямованих на максимальну ефективність захисту та соціального захисту населення. Оновлення теоретичних підходів та практичних інструментів має стати відповіддю на виклики, що стоять перед соціальною роботою в Україні в період війни. На наш погляд, вкрай актуальними є комплексні теорії соціальної роботи (холістичні), які, по суті, є сукупністю

теоретичних концепцій соціальної роботи, що орієнтують на цілісне бачення проблем захисту життєвих сил людини як частини соціуму. Саме в контексті таких поглядів, як теорія кризового втручання, зосереджена на завданні модель, сімейна терапія, психосоціальна терапія, присутня можливість роботи в рамках конкретних кейсів, індивідуальних особистісних ресурсів та ресурсів держави і громади. Холістичні моделі акцентують на синтезі індивідуальних, сімейних та громадських ресурсів з державними можливостями, створюючи таким чином міцну основу для вирішення комплексних соціальних проблем.

Теорія кризового втручання в контексті сучасних реалій України забезпечує оперативне реагування на кризові ситуації, дозволяючи соціальним працівникам ефективно розпізнавати та адресувати невідкладні потреби клієнтів, долучати великі та локальні волонтерські фонди та громадські організації. Завдання моделі у такому ракурсі сприяє формулюванню конкретних цілей втручання у визначеному кейсі клієнта, допомагає зосередитися на найважливіших аспектах роботи постраждалих внаслідок війни [5].

Сімейна терапія, своєю чергою, підкреслює важливість родинного контексту у процесі відновлення та підтримки індивіда, тоді як психосоціальна підтримка виступає ключовим елементом у забезпеченні довгострокового відновлення та адаптації особистості до змінених життєвих обставин. Організація соціально-психологічної підтримки сучасної української родини та її інституційна підтримка є ключовим елементом відновлення стійкості у суспільстві, охопленому війною, залученням їхніх сімейних ресурсів. Така підтримка є критично важливою для реабілітації військовослужбовців, постраждалих від травм, внутрішньо переміщених осіб, які потребують особливої уваги для соціальної та психологічної адаптації до нових життєвих реалій, тощо. Спрямовуючи ресурси на цільову допомогу, можна зміцнити резильєнтність та сприяти швидшому соціальному відновленню. Теоретичне обґрунтування такого підходу має у контексті саме новий погляд щодо застосування такої теорії соціальної роботи і визначить ефективність практичного застосування її.

Однак сучасна соціальна робота вимагає більше стратегії «наздогнати», «закрити нагальні питання», тому варто також розглянути деякі аспекти теорії соціальної роботи після завершення як активної фази війни, так і війни як такої.

Закономірно, що в умовах війни та поствоєнної реконструкції в Україні соціальна робота вимагає переосмислення з акцентом на кризовому втручанні та травмоцентрованому підході, з одного боку, та використання нових ключових теоретичних напрямів сучасної теорії соціальної роботи – з іншого (анг. «perspective», який протиставляється поняттю «теорії, які використовують у соціальній роботі» [3]).

Соціальна робота в Україні після війни вимагає переосмислення підходів до відновлення та реінтеграції, заснованих на комплексному баченні соціальної взаємодії та індивідуальної травми. Постконфліктний контекст теорії соціальної

роботи може сформуватися у теоретичному поєднанні принципів гуманістичної психології з теоретичними конструктами, що визначають індивідуальні шляхи типових для України кейсів з метою вирішення комплексних соціальних проблем.

Перший аспект включає у себе необхідність приділити увагу до травматичних впливів війни, які вражають як індивідуальний психологічний стан, так і соціальні структури. Практики, що концентруються на травмі (психолого-орієнтований підхід), повинні стати фундаментом для соціальної роботи, орієнтованої на зменшення наслідків стресу та військових дій. Це передбачає активне включення методик психоемоційного розвантаження, розробки індивідуальних планів відновлення та соціальної адаптації.

Другий аспект теоретичного переосмислення має зосередитися на розвитку спільноти та відбудові соціального капіталу з акцентом на поновленні якості життя на різних рівнях соціальної роботи. Взаємодопомога, соціальне згуртування та розвиток громадських ініціатив повинні стати ключовими елементами соціальної роботи. Підтримка локальних спільнот у встановленні соціальної справедливості та рівних можливостей для всіх громадян є важливою для подолання наслідків війни та зміцнення демократії.

Третій аспект вимагає інтеграції соціально-економічної реабілітації, яка включатиме працевлаштування, освітні програми, підтримку малих та середніх підприємств, що сприятиме економічному відновленню країни.

Важливо відзначити, що у постконфліктному відновленні України якість життя має стати пріоритетом у формулюванні соціальної політики та практики. Перші роки після війни вимагатимуть широкого спектра втручань для забезпечення фізичного, психологічного та соціального добробуту громадян. Якість життя в такий період можна виміряти через низку індикаторів, таких як здоров'я, безпека, освіта, житло, рівень доходів, соціальні зв'язки та можливості для відпочинку та культурного розвитку.

Останнім, але не менш важливим, є аспект міждисциплінарної взаємодії. Соціальна робота в контексті мультидисциплінарних принципів діяльності повинна інтегруватися і підтримувати колаборації різних професійних галузей, таких як медицина, освіта, правоохоронна діяльність та політичні науки для створення багатоаспектної моделі відновлення, яка відповідатиме комплексним викликам поствоєнної реальності.

З теоретичного погляду інтегративна модель оцінки якості життя має включати мультидисциплінарні виміри, що сприймають індивіда як цілісну особистість, що функціонує в широкому соціальному контексті. Така модель має бути гнучкою для адаптації до змінних умов поствоєнного суспільства та орієнтованою на специфіку місцевих громад та спільнот.

У контексті невизначеності, яка властива для воєнного стану в Україні, ефективність професійної діяльності соціальної роботи істотно залежить від оперативності та адаптивності її структури. Мобільність соціальних служб повинна

супроводжуватися високим рівнем готовності до інтеграції новітніх технологій для збору даних, аналізу потреб та управління ресурсами. Зокрема, використання мобільних додатків і онлайн-платформ може сприяти швидкій реєстрації звернень та ефективній координації між різними агентствами соціальної роботи.

Крім того, міждисциплінарна взаємодія має стати основою для розробки комплексних планів дій, що залучають експертів з психології, медицини, освіти, юриспруденції та інших сфер для створення повноцінної підтримки осіб, що постраждали від війни. Інтегративний підхід дозволяє розглядати проблеми клієнтів у широкому контексті, забезпечуючи не лише невідкладну допомогу, а й довготривалу підтримку відновлення.

Основою майбутнього успіху у відновленні соціального капіталу країни буде стратегія, що включає елементи гнучкості, інноваційного підходу та міждисциплінарної кооперації, забезпечуючи швидку та адекватну відповідь на соціальні виклики воєнного та поствоєнного часу.

Визначену нами особливість загалом можна віднести до комплексного підходу соціальної роботи. Наявні в Україні стандарти надання соціальних послуг мають таке поняття, як «мультидисциплінарна команда». Як визначено у всіх стандартах надання соціальних послуг, «мультидисциплінарна команда – команда фахівців або експертів з різних сфер, які надають допомогу отримувачу послуги, керуючись індивідуальним планом роботи» [1; 2]. Тобто законодавча база України вже визначає таку модель як найбільш ефективну у практиці соціальної роботи. Визначення, оцінювання специфічних потреб суб'єктів соціальної послуги та безпосереднє надання соціальної послуги здійснюється саме членами мультидисциплінарної команди [2].

Мультидисциплінарна команда в контексті надання соціальних послуг зазвичай складається з фахівців різних спеціальностей, кожен з яких вносить свій вклад в оцінювання та підтримку особи, що потребує допомоги.

Мультидисциплінарна команда, яка бере участь у наданні соціальних послуг, може бути досить різноманітною та включати професіоналів із різних сфер, щоб забезпечити всеосяжну підтримку особам, які цього потребують. Вона об'єднує соціальних працівників, які координують надання послуг, психологів для оцінки та підтримки психічного здоров'я, медичних працівників для оцінки фізичного здоров'я і надання лікування та психотерапевтів, які забезпечують спеціалізовану терапію.

Команда також може включати кар'єрних радників для допомоги з професійним розвитком, учителів для освітніх потреб, юристів для правової підтримки, реабілітаційних спеціалістів, щоб допомогти у фізичному відновленні, та спеціалістів з працевлаштування чи житлових питань для забезпечення соціального захисту. Завдяки такій команді можливе вирішення комплексних проблем, створюючи систему підтримки, яка допомагає особам відновити своє життя і взаємодіяти із суспільством найбільш ефективно.

Кожен фахівець у команді вносить свій унікальний вклад, роблячи допомогу більш цілісною і адаптованою до індивідуальних потреб кожної особи. Конкретний склад мультидисциплінарної команди залежить від потреб клієнта та мети соціальної служби. Залучення різних спеціалістів сприяє цілісному підходу до вирішення проблем і підтримки осіб, що потребують соціальної допомоги.

У контексті поствоєнної відбудови фокус на створенні стійких спільнот з використанням принципів мультидисциплінарності надання соціальних послуг, здатних допомагати адаптуватися до нових соціально-економічних умов, є вирішальним. Спільноти повинні бути оснащені ресурсами для самостійного вирішення проблем, таких як будівництво доступного житла, забезпечення якісної медичної допомоги та освіти.

Для забезпечення цілісної та балансованої стратегії важливо розробити міжсекторальні партнерства між урядом, приватним сектором, неурядовими організаціями та міжнародними донорами. Це дозволить реалізувати інноваційні підходи до відновлення інфраструктури, створення робочих місць та надання соціальних послуг.

Врешті, стратегії поліпшення якості життя повинні враховувати культурні та історичні особливості України, її мультикультурності, а також зміцнювати відчуття національної єдності та гідності, що є життєво важливим для збереження соціального капіталу та сприяння позитивним змінам у поствоєнний період.

Таким чином, переосмислення теорії соціальної роботи повинно включати стратегічне планування, що базується на доказових практиках та місцевому контексті, забезпечуючи відновлення соціальної справедливості, соціального капіталу та якості життя загалом.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Ця стаття є маркером потреби трансформації сучасної теорії соціальної роботи для практиків та науковців, які пройшли шлях досліджень та практичної діяльності від роботи на побудову незалежної України в рамках нової професійної діяльності до нового виміру унікального досвіду соціальної підтримки населення країни, яка перебуває в умовах війни.

Соціальна робота в Україні продовжує розвиватися, особливо у ситуації надання соціальних послуг в умовах країни у стані війни, і їй потрібно подолати чимало викликів, щоб ефективно відповідати на потреби суспільства, особливо у складний для країни період. У своєму аналізі ми наполягаємо на важливості інтеграції теорії соціальної роботи з практичною діяльністю, підкреслюючи, що ефективна соціальна робота базується на глибокому розумінні соціальних процесів та компетентному застосуванні теоретичних знань.

У контексті України, що переживає війну, такий інтегрований підхід стає особливо значущим, адже він дозволяє гнучко адаптувати теорії соціальної роботи до специфічних викликів воєнного часу, забезпечуючи відповідність ресурсів та потреб клієнтів. Ефективність такого підходу полягає у можливості оперативної

мобілізації як особистісних, так і зовнішніх (соціальних, інституційних) ресурсів, у тому числі включення державних та недержавних організацій у процес допомоги.

Саме комплексні теорії у соціальній роботі, що поєднують теоретичні концепції з практичною діяльністю, виступають як необхідна умова для розробки ефективних стратегій соціального захисту та відновлення у суспільстві, яке перебуває під тиском воєнних дій.

У воєнний та поствоєнний період в Україні соціальна робота вимагає переосмислення з акцентом на кризову інтервенцію та травмоорієнтоване втручання. Важливість швидкої реакції на гуманітарні потреби, психосоціальну підтримку постраждалих, реінтеграцію ветеранів та адаптацію внутрішньо переміщених осіб визначає необхідність розвитку гнучких моделей соціальної роботи, які базуються на міцному зв'язку з місцевими спільнотами і національними потребами.

З огляду на соціально-економічні наслідки війни соціальна робота в Україні повинна орієнтуватися на створення стійких соціальних інвестицій, які підтримуватимуть розвиток громад та індивідуальний розвиток постраждалих. Це вимагає глибокого розуміння місцевих умов, культури, традицій та особливостей соціальної динаміки регіонів. Це включає постановку поняття «якість життя» відповідно до ситуації конкретного кейсу та наявних тенденцій об'єкта надання соціальних послуг взагалі.

Також актуальною та перспективною є модель мультидисциплінарності підходу для надання соціальних послуг об'єктам соціальної роботи. Такий інтегрований підхід дозволяє комплексно підходити до потреб клієнтів, враховуючи різні аспекти їхнього життя та забезпечуючи ефективну підтримку на всіх необхідних рівнях: лікування, супроводу, консультування тощо. Команда може включати профконсультантів для підтримки в питаннях кар'єри, освітніх експертів для роботи з дітьми та молоддю, юристів для правових порад, фахівців з реабілітації для відновлення фізичних можливостей, експертів з питань працевлаштування та житлової політики для допомоги у вирішенні побутових проблем та забезпечення достойних умов проживання та поліпшення якості життя.

На наш суб'єктивний погляд, подальший розвиток теорії соціальної роботи полягає не стільки в інтеграції досвіду міжнародного наукового товариства в реальності України, скільки в узагальненні практичного досвіду діяльності соціальних працівників на різних рівнях і презентації унікального теоретичного осмислення нової гілки соціальної роботи нашої країни для закордонних колег.

Список використаних джерел і літератури

1. Державний стандарт соціальної послуги соціального супроводу при працевлаштуванні та на робочому місці. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1359-16#top>.
2. Державний стандарт соціальної послуги кризового та екстреного втручання. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0990-16#Text>.
3. Семигіна Т.В. Розвиток власних теорій соціальної роботи: глобальні тенденції. *Розвивальний потенціал сучасної соціальної роботи: методологія та технології*: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (15–16 березня 2018 року, Київ). Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 2018. С. 90–94.
4. Семигіна Т.В. Сучасна соціальна робота. Київ: Академія праці, соціальних відносин і туризму. 2020. 275 с.
5. Overchuk V. PTSD: Modern Approach to Diagnostics, Therapy, Psychotherapy and Rehabilitation / V. Overchuk, L. Smokova, U. Varnava. *Journal of Pharmaceutical Negative Results. Eur. Chem. Bull.* 2023, 12(5). P. 3040–3054.
6. Povidaichyk O. Relevant Factors in Research Activity of Ukrainian Social Workers: Postmodern Studies. / O. Povidaichyk, O. Lisovets, O. Bilyk, O. Onypchenko, I. Hrynyk, & K. Kulava. *Postmodern Openings*, 2022. 13(4), 561–578. DOI: <https://doi.org/10.18662/po/13.4/533>.
7. Staub-Bernasconi S. The problem with social problems' as domain of social work: a critical approach to the Melbourne global definition of social work' of 2014 and constructivist theories of social problems. *European Journal of Social Work*. 2017. Vol. 20(6). P. 958–971.

References

1. Derzhavnyi standart sotsialnoi posluhy sotsialnoho suprovodu pry pratsevlashtuvanni ta na robochomu mistsi [State standard for social service of employment and workplace support] (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1359-16#top> [in Ukrainian].
2. Derzhavnyi standart sotsialnoi posluhy kryzovogo ta ekstremogo vtruchannya [State standard of social services for crisis and emergency intervention] (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0990-16#Text> [in Ukrainian].
3. Semyhina, T.V. (2018). Rozvytok vlasnykh teorii sotsialnoi roboty: hlobalni tendentsii [Development of own theories of social work: global trends]. *Rozvyvalnyi potentsial suchasnoi sotsialnoi roboty: metodolohiia ta tekhnolohii: materialy IV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (15–16 bereznia 2018 roku, Kyiv)*. 90–94 [in Ukrainian].
4. Semyhina, T.V. (2020). *Suchasna sotsialna robota [Modern social work]*. Kyiv: Akademiia pratsi, sotsialnykh vidnosyn i turyzmu [in Ukrainian].
5. Overchuk, V. (2023). PTSD: Modern Approach to Diagnostics, Therapy, Psychotherapy and Rehabilitation. / V. Overchuk, L. Smokova, U. Varnava. *Journal of Pharmaceutical Negative Results. Eur. Chem. Bull.* 12(5). P. 3040–3054.
6. Povidaichyk, O. (2022). Relevant Factors in Research Activity of Ukrainian Social Workers: Postmodern Studies. / O. Povidaichyk, O. Lisovets, O. Bilyk, O. Onypchenko, I. Hrynyk, & K. Kulava. *Postmodern Openings*, 13(4), 561–578. DOI: <https://doi.org/10.18662/po/13.4/533>.
7. Staub-Bernasconi, S. (2017). The problem with social problems' as domain of social work: a critical approach to the Melbourne global definition of social work' of 2014 and constructivist theories of social problems. *European Journal of Social Work*. Vol. 20(6). P. 958–971.

Varnava U. V.

Candidate of Psychological Sciences, Senior Lecturer at the Department of Social Work

Odesa I. I. Mechnikov National University

**THE THEORY OF SOCIAL WORK IN
THE CONTEMPORARY UKRAINIAN CONTEXT
OF SOCIAL WORK AND IN REEVALUATION PERSPECTIVES**

The article is dedicated to the analysis of contemporary social work theory in Ukraine and the discussion of prospects for its reevaluation in the context of post-war actions. The author examines the historical development and current state of social work, its methodological foundation, and theoretical approaches applied in various spheres of social practice. In conditions of armed conflict, social work faces the necessity of adapting to changing social conditions and the needs of the population. The author identifies key principles for developing new theoretical concepts that will respond to the challenges of post-war recovery. Special attention is given to the need for integrating crisis intervention theory, trauma-informed approaches, and community development as the basis for stabilizing and restoring the social sphere. A separate review is provided regarding the quality of life in Ukrainian society during the post-war period, theoretical and practical changes capable of responding promptly to societal changes and contributing to the social healing of the nation.

Key words: social work theory, social work, quality of life, post-war social work, crisis intervention, trauma-informed approach, family therapy, case, social justice, social capital, multidisciplinary team.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2023.2.2>

Кириченко В. В.

доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри соціальної та практичної психології

Житомирський державний університет імені Івана Франка

e-mail: viklorenc@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-5210-6304

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА РОЗУМІННЯ ЕВОЛЮЦІЇ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

У статті здійснюється історико-методологічний екскурс до проблеми розвитку технологій штучного інтелекту, його впливу на соціокультурну діяльність людини. Описано основні етапи створення ШІ, передумови його виникнення, описані вихідні положення розробників та принципові моделі взаємодії людини з розумними інформаційними системами. У межах соціально-психологічної парадигми еволюції технологій штучного інтелекту ми виокремили три етапи розвитку імітації психічної діяльності людини, такі як: імітація інтелектуальних процесів, імітація емоцій та імітація творчої діяльності. Соціально-психологічна парадигма еволюції штучного інтелекту базується на тому, що розвиток інтелектуальних систем має соціально-психологічні наслідки, які є результатом впливу ШІ на суспільство та взаємодію між людьми. Ця парадигма розглядає не лише технічні аспекти розвитку ШІ, але й вплив цих технологій на міжособистісні відносини, етику, культуру та інші соціальні явища. Вона враховує психологічні аспекти сприйняття інтелектуальних систем людьми та взаємодію з ними в різних сферах життя. Соціально-психологічна парадигма еволюції штучного інтелекту визнає, що розвиток ШІ повинен бути врегульований не лише з технічної точки зору, а й з урахуванням його соціокультурних та психологічних наслідків впливу на людську культуру. Одним із соціально-психологічних наслідків взаємодії людини із системами штучного інтелекту є формування специфічних страхів стосовно машин, атрибуція їм необґрунтованих властивостей та суто людських рис. Але такі тенденції взаємодії з розумними інформаційними системами не змінили загального культурного тренду на інтеграцію штучного інтелекту у широке коло суспільних процесів. Ознаками продуктивної взаємодії з розумними інформаційними системами є розуміння їх користі у тісній взаємодії з людиною як інструмент полегшення рутинної праці.

Ключові слова: штучний інтелект, мислення, творчість, нейронні мережі, інформаційне суспільство.

Постановка проблеми. Останніми роками (2020–2023) інформаційно-комунікаційні технології, які пов'язані з виконанням аналітико-синтетичних операцій, що по своїй суті стоїть в основі імітації людського мислення, переживають чергове піднесення розвитку. Цього разу цікавість громадськості до ШІ (штучного інтелекту) пов'язана зі значним удосконаленням вихідних алгоритмів обробки інформації та завершенням машинного навчання на відкритих базах даних, що дає можливість керувати велетенськими масивами даних, піддаючи їх не меншій за кількістю обробці спеціальними алгоритмами. Штучний інтелект став помічником не лише студентів, але й буквально кожної людини, пропонуючи «розумні»

технології у всіх сферах, де присутня інформаційна діяльність. Проблема взаємодії людини з цифровими технологіями, як і у попередні роки, полягає у тому, що, власне, людство створює «досконалу машину» чи «імітацію людини», яка має бути максимально схожою на неї візуально, що інтенсивно зараз розробляється, і психологічно. У своєму розвитку штучний інтелект пройшов непросту дорогу від локального вирішення інтелектуальних завдань до суцільної інтеграції у суспільні процеси, що стало сильним викликом для людства у плані розуміння того, що (чи хто) проєктувався під багатозначною назвою «штучний інтелект».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія розумних машин починається з 1921 року, коли письменник-фантаст Карл Чапек публікує свою комедійну п'єсу «Rossumovi univerzální roboti», яка і дала назву терміну «робот», що так інтенсивно вживається зараз у повсякденні. За комедійним футуристичним змістом стояла глибока соціальна проблема того, що робот (гуманоїд) може подолати людські недоліки, фактично започаткувати новий виток еволюції людини. Робот у своїх витках проєктувався не просто «розумним», він мав бути максимально «людиноподібним», адже тільки людина може бути наділена інтелектуальними рисами та здатною до цілеспрямованої діяльності. У роботах Роберта Сапольського прослідковується думка про те, що еволюція homo sapiens у майбутньому вийде за межі біологічного пристосування, а тому пришвидшиться за рахунок розумного симбіозу з машинами [0]. У коридорах прогресу людство намагається «обдурити Бога» в розумінні постійного прагнення до вдосконалення за рахунок пристосування рукотворного світу, а інформаційний світ є найбільшим втіленням людського генію на сьогодні. Перша «холодна зима» штучного інтелекту, яка супроводжувалася певним послабленням інтересу до розумних технологій, відбулася в 1950 році, після проведення експерименту Алана Тюрінга, відомого всім як «гра в імітацію» [5]. Багато дослідників вважають, що саме цей експеримент є відправною точкою появи штучного інтелекту як предмета наукового дослідження. Його автор намагався знайти відповідь на питання: «Чи може машина мислити як людина? І які межі існують у машини?». Теоретично відповідь на це питання стояла у назві експерименту, адже імітація не має на меті створення «точного» відповідника. «Тест Тюрінга» описаний у статті «Computing Machinery and Intelligence» («Обчислювальні машини та інтелект»). Його мета полягала в оцінці здатності машини виконувати інтелектуальні завдання та імітувати людський розум. Важливим аспектом тесту є те, що обмеження не ставиться на конкретні види інтелектуальної діяльності. Тест не вимагав вирішення конкретних завдань, але завдання полягає у вмінні вести розмову, висловлювати думки та реагувати на запитання так, щоб інша людина не змогла визначити, хто її співрозмовник – людина чи машина. Важливо відзначити, що тест Тюрінга не залишився без своїх критиків. Часто висувається аргумент, що розв'язання тесту не обов'язково свідчить про інтелект або свідомість машини в науково-психологічному розумінні цих термінів. Однак цей тест залишається важливим концептуальним внеском

Тюрінга у сферу розуміння відмінностей між машинним та людським інтелектом. **Найважливішим внеском експерименту Алана Тюрінга в розуміння проблеми взаємодії зі штучним інтелектом є вивчення здатності диференціювати інтелектуальні дії людини від їх імітації.** І поки людина справляється з цим завданням добре.

Мета статті. Ми виокремлюємо три основні періоди розвитку штучного інтелекту, спираючись на вихідні положення соціально-психологічного дискурсу розуміння цієї проблеми, кожен з яких позначає окремий період їх розвитку у напрямі імітації психічної діяльності людини. Перехід між ними був детермінований зміною концептуальних поглядів суспільства на роль та значення штучного інтелекту в еволюції соціокультурних відносин (рис. 1). У статті аналізують психологічні передумови виникнення кожного з етапів розвитку штучного інтелекту та соціально-психологічні особливості взаємодії з ним людини.

Результати дослідження. Мислення людини та імітація людського мислення машини відрізняється рамками логіки, а найголовніше – здатністю людей мислити, не маючи конкретних логічних рамок. Імітація мислення людини штучним інтелектом відбувається через відтворення програмою ключових аспектів когнітивних функцій людського мислення. Це може включати у себе розуміння мови, прийняття рішень, вирішення проблем, самонавчання та інші аспекти інтелекту. На сьогодні ШІ може використовувати різні підходи, такі як машинне навчання, нейронні мережі та обробка природної мови, для моделювання імітації мислення.

Найголовнішим, на нашу думку, атрибутом людського мислення є здатність до усвідомлення «абсурду» як результату існування парадоксів логіки. Будь-який результат для машини є результатом дії логічно зумовленого алгоритму, тому якщо алгоритм відбувся (операцію виконано), то цей результат не може містити логічної суперечності. Основою людського мислення є пошук суперечностей та природне прагнення до генерації абсурду, який на всіх етапах суспільної еволюції відігравав вирішальне значення науково-технічного, культурного та суспільного прогресу. У цьому плані здатність розуміти гумор у будь-якій його формі є швидким, але дуже дієвим способом ідентифікації людини в інформаційному просторі. Деякі прийоми на основі розуміння «абсурдів» уже використовуються

Рис. 1. Хронологія еволюції технологій штучного інтелекту у контексті соціально-психологічної парадигми

на інформаційному фронті гібридного протистояння України проти росії з метою виявлення «ботів» (штучно створених профілів користувачів глобальних інформаційних систем).

Для вирішення багатьох проблем взаємодії із сучасними технічними системами, особливо після появи специфічних «технофобій», варто розуміти, що жодна машина не може мислити як людина та не може діяти як людина (з позицій відсутності мотивації та цілепокладання як такого). Спроба створити розумну, а саме головне людиноподібну істоту призвела до того, що в окремої частини людського суспільства почали формуватися численні антропоморфізми щодо різноманітних технічних систем. Люди почали інтерпретувати діяльність машини з точки зору власної діяльності та тих ціннісно-мотиваційних детермінант, які стоять в її основі. Це дає відповідь на питання виникнення штучного інтелекту саме як соціально-психологічного феномену. У філософсько-антропологічних пошуках трансгуманістів відкривається відповідь на ще одне питання, яку кінцеву мету переслідує «імітація» людського мислення [4]. Створення «людиноподібної машини» мало на меті відкрити людству технічний простір для еволюції, тому машина наділялася людськими рисами задля подолання психологічного бар'єру подальшого симбіозу. У далекому майбутньому машини матимуть властивості людини: мотивацію, цінності, потреби саме тому, що цей симбіоз уже має відбутися, але поки ці філософсько-антропологічні пошуки є предметом футуристичних передбачень далекого майбутнього. Але люди уже почали сприймати розумні технології з позицій того, що вони все ж можуть «помститися людству», «захопити владу» саме через надмірну екстраполяцію власних рис особистості на об'єкти, які цих рис не можуть мати в жодному разі. І чим більше розумні машини стають схожими на своїх творців, тим більше проявляється антропоморфізм у світі інформаційних технологій. Технофобії як необґрунтовані страхи або відчуття ворожості до технологій та автоматизації мають різні причини виникнення, найбільш поширені пов'язані з об'єктивним розумінням втрати роботи на фоні стрімкого заміщення праці людини на автоматизовану працю машини. З цього приводу виникає багато етичних проблем, які пов'язані з межами використання ШІ, їх впливом на приватне життя людини. У США та країнах Європейського Союзу уже відбуваються антиглобалістичні рухи, які мають на меті захист прав пересічних громадян на працю та приватне життя [8]. Значною проблемою у формуванні об'єктивного розуміння користі штучного інтелекту для покращення життя людей є технологічний розрив між окремими країнами та державними конгломератами. Не всі країни та їх економіки перейшли у рамки інформаційного суспільства, це питання не лише можливості, але й внутрішнього бажання це робити. Тому не всі люди, які проживають на планеті Земля, мають рівномірний доступ до інформації та ІКТ, які цей доступ забезпечують (наприклад, є країни, де доступ до Internet є конституційним правом громадянина). У межах антропологічної парадигми основних підходів до розробки штучного інтелекту зверта-

ється увага на принцип обчислюваності об'єкта аналізу та недоліки створення ШІ шляхом копіювання людських патернів. Вона пропонує посередницький підхід, розроблений на основі культурно-історичної психології, який розглядає процеси мислення як об'єктивні дії, які не завжди описуються у метричній системі знаків мовної системи. Цей підхід веде до нової стратегії розвитку штучного інтелекту як розумної допоміжної системи для людей, яка є джерелом інтелектуальних алгоритмів та їх виконавцем, але залишає людині право ініціації цього процесу [3].

У 60–70 х. роках ХХ ст. починає розвиватися напрям використання ШІ для вирішення локальних, простих завдань. Експертні системи до цього часу використовуються як комплексне вирішення локальних завдань бізнесу, науки, політики, рідше – культури. У них реалізовано досить потужний механізм розв'язання завдань на основі використання математичної логіки різного ступеня складності [2]. Як нами зазначалося раніше, в основі інтелектуального алгоритму штучного інтелекту є опрацювання інформації за допомогою максимальної кількості математично вимірюваних показників. Якщо показник не може бути математично представленим, система намагається його примусово обрахувати, що і призвело до появи парадоксів мислення в обробці інформації ШІ. Друга «холодна зима ШІ» (1960–1980) була детермінована надмірними цілепокладаннями користувачів експертних систем щодо точності та достовірності отриманих даних. Якщо інтелектуальна система позбавлена вад і обмежень людського мислення, їй можна всіляко довіряти, а це, як виявилось, не можна робити. В психології праці давно в науковому вжитку поняття «людський фактор виробництва», проте також варто брати до уваги «технічний фактор», врахування якого на технічно складних та відповідальних процесах унеможливорює роботи технічних систем в автономному режимі. Статистична ймовірність інтелектуальної помилки штучного інтелекту в разі менша за ймовірність помилки людини, але, як виявилось, люди готові до ймовірності власних помилок та не готові миритися з помилками штучних інтелектуальних систем. Тому друга «холодна зима» ШІ була результатом технологічного обмеження у обробці даних машинами і необхідністю постійної верифікації отриманих результатів з боку людини.

На початку 2000-х відбулося чергове потужне пожвавлення у застосуванні штучного інтелекту у широкому спектрі суспільної практики. Це сталося через розширення інструментарію (насамперед технічного) «машинного навчання». В наданому документі спостерігаються принципи моделювання штучного інтелекту, пов'язані з лінгвістичним аналізом та обробкою мови. Були розроблені правила для обробки мови, такі як визначення форм слів, синтаксичних структур речень, а також використання логічних умов для обробки мовних конструкцій. Вони були використані для створення систем штучного інтелекту, які здатні аналізувати та розуміти мову, виконувати синтаксичний та семантичний аналіз текстів, а також взаємодіяти з мовними конструкціями. Поява ШІ, що мав

можливість розуміти людську мову, призвела до вибуху технологій машинного навчання і однозначно наблизила його до пересічного користувача. У цей період штучний інтелект виходить на новий рівень – **імітації емоцій людини**. Розробники зробили роботу над помилками базового тесту Алана Тюрінга та визначили, що для повноцінної імітації інтелектуальних процесів потрібен емоційний відгук між діями реципієнта та комунікатора (людини та ШІ). Розробники зараз займаються машинним навчанням систем розпізнавання емоцій людини, що уможливить здатність імітувати та виражати емоції аналогічно тому, як це роблять люди [6]. Це може включати у себе розпізнавання та виведення емоцій у текстовій або голосовій комунікації, а також взаємодію на більш емоційному рівні. Одним з напрямів емоційної імітації є розробка систем, які здатні розпізнавати не лише слова, але й тон, інтонацію та вираз обличчя, щоб визначити емоційний стан особи. Це може бути важливим у розробці віртуальних асистентів та інших інтерфейсів, де важлива емоційна взаємодія, наприклад у роботі психолога [7].

Проблемою взаємодії людини з технічними системами, які вона наділяє додатковими інтелектуальними функціями, є постійна необхідність верифікації даних через можливу помилку логіки алгоритму, який обробляє конкретний запит. Природа помилки у людини та машини різна, тому не варто екстраполювати детермінанти спотворення змісту людини на інструменти генеративного інтелекту. Людина може помилятися через недостатню обізнаність, суб'єктивність, індивідуальні особливості мовної системи, упередженість та з корисливих намірів. Штучний інтелект не має жодного з цих атрибутів, проте він може вводити в оману через брак даних та їх нерепрезентативність. Найпоширенішою помилкою штучного інтелекту є помилки генерації, які виникають у результаті хибного запиту, або запиту, який не відповідає меті людини. Цікавою аналогією є те, що в школі Сократа за дві тисячі років до появи штучного інтелекту вчили правильно ставити запитання, адже завжди отримаєш не те, що хочеш, а те, що просиш. Однією з актуальних професій майбутнього буде оператор систем штучного інтелекту та машинного навчання: фахівці, які будуть тренувати ШІ та ставити релевантні запити відповідно до вихідних завдань.

Повертаючись до проблеми флуктаційного інтересу суспільства до інтелектуальних інформаційних систем, то він пояснюється нами через розвиток у суспільства завищених очікувань щодо його прикладної цінності та їх руйнування у процесі практичного застосування. Жодне технічне рішення ШІ не дало можливості людям відчувати полегшення від автоматизації життєвої рутини повною мірою. Жодна технічна система не може обійтися без людини як джерела запитів та джерела знань. Виявилось, що генеративний штучний інтелект виявився імітацією і у сфері створення контенту, він може комбінувати, робити підстановки та реконструювати, але не здатен до процесу створення як такого. Цього висновку дійшли фахівці Microsoft, Дельфтського технічного університету, Королівської галереї Mauritshuis і будинку-музею Рембрандта в

Амстердамі під час роботи над проектом «The next Rembrandt» (<https://news.microsoft.com/ru-ru/sleduyushhij-rembrandt/>). У результаті машинного аналізу даних, отриманих у разі тривимірного сканування 346 картин Рембрандта, була створена картина в техніці живописця. Алгоритми ШІ дали можливість відтворити у деталях стиль, манеру живопису людини, яка жила 300 років тому, але не стала автором оригінальної ідеї. Штучний інтелект не зміг би намалювати картину у стилі Рембрандта, якби того не існувало і він не залишив репрезентативне джерело даних у вигляді предметів живопису. Тому *останньою імітацією штучного інтелекту є імітація творчості*. Останніми роками відбулося припорошення різноманітного контенту за рахунок його нескінченної генерації системами штучного інтелекту на відповідні запити користувачів. Amazon, Google уже потерпають від великої кількості інформаційної продукції авторства ШІ, це знецінює працю людини та демотивує до створення нового та оригінального продукту. У 2023 році німецький фотохудожник Борис Ельдагсен виграв у конкурсі Sony World Photography Award у номінації «Креатив» зі світлиною, створеною за допомогою штучного інтелекту. Таким чином він хотів переконатися, чи здатні люди відрізнити штучне мистецтво від оригінального. Виявилось, що не в змозі, що певним чином вплине на індустрію мистецтва та змусить митців шукати нові оригінальні форми відображення дійсності, які поки не опрацьовані системами машинного навчання ШІ.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Розуміння витоків технологій штучного інтелекту дає можливість зрозуміти їх першочергове призначення – позбавити людину від надмірної рутини. Але людське сприйняття цього технологічного процесу обросло зайвими світоглядними уявленнями, які перетворили математичні алгоритми на сутності, якими ті не були і не могли бути. Зараз відбувається певне стримування суспільних фантазій, які переросли в окремих випадках у фобії, щодо надмірного олюднення ШІ та екстраполяції йому людських рис. У зримому майбутньому ШІ не зможе перевершити людське мислення у частині здатності до генерації довільного оригінального продукту та створенні інтелектуальних умовисновків на основі нерепрезентативного та суперечливого набору даних, що з легкістю може робити людина. Відповідно, всі футуристичні передбачення про Світ, де панує штучний інтелект, є результатом інтелектуальної роботи людини, а не планом для реалізації наділених ознаками суб'єктності машин. Трендом 2023 року стало поступове зменшення інтересу бізнесу, науки, держави до технологій штучного інтелекту, проте це не свідчить про загальний тренд на їх постійному використанні у більшості технологічних процесів, які піддаються законам математичної логіки. Людство повинно бути готовим до зміни кон'юнктури ринку праці, зменшення частки робочої сили у секторах, які уже зараз проходять інтенсивне освоєння алгоритмами машинного навчання: сфера математичних розрахунків, лінгвістичний переклад, програмування. Це не означає, що людство стоїть на порозі масового безробіття, але це дасть можливість

застосовувати людську працю у тих випадках, де її доцільність буде зумовлена суто людською ексклюзивністю.

Список використаних джерел і літератури

1. Сапольські Р. Біологія поведінки. Причини доброго і поганого в нас. Київ : Наш Формат. 2021. 672 с.
2. Спірін О.М. Початки штучного інтелекту. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2004. 172 с.
3. Aleksander I. From Turing to Conscious Machines. *Philosophies*. 2022, No. 7, 57 p.
4. Honavar S. Artificial intelligence in ophthalmology – Machines think! *Indian J Ophthalmol*. 2022 Apr; 70(4): 1075–1079.
5. Teuscher C. Alan Turing: Life and Legacy of a Great Thinker. Springer, First Edition. 2003. 570 p.
6. Ventura R., Custódio L., Pinto-Ferreira C. Artificial Emotions – Good Bye Mr. Spock! *Psychology*. 2005. URL: https://welcome.isr.tecnico.ulisboa.pt/wp-content/uploads/2015/05/672_ventura-spock.pdf.
7. Ventura R. Emotion-based Mechanisms for Decision Making in Autonomous Agents: Dissertação para obtenção do Grau de Doutor em Engenharia Electrotécnica e de Computadores, 2006. URL: https://welcome.isr.tecnico.ulisboa.pt/wp-content/uploads/2015/05/1803_FINAL.pdf.
8. Wall D. Babylon and Beyond: The Economics of Anti-Capitalist, Anti-Globalist and Radical Green Movements. Pluto Press. 2005. 220 p.

References

1. Sapolska, R. (2021). *Bioložiia povedinky. Prychyny dobroho i pohanoho v nas [Biology of behaviour. The reasons for good and bad in us]*. Kyiv: Nash Format. 672 s. [in Ukrainian].
2. Spirin, O.M. (2004). *Pochatky shtuchnoho intelektu [The beginnings of artificial intelligence]*. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2004. 172 s. [in Ukrainian].
3. Aleksander, I. (2022). From Turing to Conscious Machines. *Philosophies*, 7, 57 p. [in English].
4. Honavar, S. (2022). Artificial intelligence in ophthalmology – Machines think! *Indian J Ophthalmol*. 70(4): 1075–1079 [in English].
5. Teuscher, C. (2003). Alan Turing: Life and Legacy of a Great Thinker. Springer, First Edition. 570 p. [in English].
6. Ventura, R., Custódio, L., & Pinto-Ferreira, C. (2005). Artificial Emotions – Good Bye Mr. Spock! *Psychology*. Retrieved from: https://welcome.isr.tecnico.ulisboa.pt/wp-content/uploads/2015/05/672_ventura-spock.pdf [in English].
7. Ventura, R. (2006). Emotion-based Mechanisms for Decision Making in Autonomous Agents: Dissertação para obtenção do Grau de Doutor em Engenharia Electrotécnica e de Computadores, Retrieved from: https://welcome.isr.tecnico.ulisboa.pt/wp-content/uploads/2015/05/1803_FINAL.pdf [in Spanish].
8. Wall, D. (2005). Babylon and Beyond: The Economics of Anti-Capitalist, Anti-Globalist and Radical Green Movements. Pluto Press. 220 p. [in English].

Kyrychenko V. V.

Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor, Professor at the Department of Social and Practical Psychology

Zhytomyr Ivan Franko State University

THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL PARADIGM OF UNDERSTANDING THE EVOLUTION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

The article provides a historical and methodological overview of the development of artificial intelligence technologies and their impact on the socio-cultural activities of humans. It describes the key stages of AI development, the prerequisites for its emergence, outlines the initial positions of developers, and the fundamental models of human interaction with intelligent information systems. Within the socio-psychological paradigm of the evolution of artificial intelligence technologies, three stages of simulating human mental activity are identified: imitation of intellectual processes, imitation of emotions, and imitation of creative activities. The socio-psychological paradigm of the evolution of artificial intelligence is based on the idea that the development of intelligent systems has socio-psychological consequences resulting from the influence of AI on society and interactions among people. This paradigm considers not only the technical aspects of AI development but also the impact of these technologies on interpersonal relationships, ethics, culture, and other social phenomena. It considers the psychological aspects of how intelligent systems are perceived by humans and their interaction in various spheres of life. The socio-psychological paradigm of the evolution of artificial intelligence recognizes that the development of AI should be regulated not only from a technical standpoint but also considering its socio-cultural and psychological consequences for human culture. One of the socio-psychological consequences of human interaction with artificial intelligence systems is the formation of specific fears regarding machines, attributing unjustified properties to them, and purely human traits. However, such trends in interaction with intelligent information systems have not changed the overall cultural trend towards integrating artificial intelligence into a wide range of social processes. Signs of productive interaction with intelligent information systems include understanding their benefits in close collaboration with humans, serving as tools to facilitate routine work.

Key words: artificial intelligence, thinking, creativity, neural networks, information society.

УДК 159.92

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2023.2.3>

Михайлич О. В.

кандидат соціологічних наук, магістрант за спеціальністю «Психологія»

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

e-mail: mykhailych.oleksandr@stud.onu.edu.ua

ORCID ID: 0000-0003-0353-7391

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

У статті розглянуто та проаналізовано особливості адаптації внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні. Автор аналізує психологічні та соціальні аспекти цього процесу, зосереджуючи увагу на конфліктах, які виникають у разі ухвалення рішення про вимушену зміну місця проживання та стресові ситуації, пов'язані з втратою стабільності й небезпекою. У статті розглядається процес адаптації та його взаємозв'язок з рішенням про переїзд, небезпекою і стресом, які впливають на психологічний стан внутрішньо переміщених осіб. Стаття акцентує увагу на важливості позитивного ставлення приймаючого населення до переселенців та підкреслює значення підтримки та уваги до індивідуальних потреб кожної особи для успішної адаптації. Дослідження відображає необхідність розвитку програм підтримки та розуміння впливу культурних та соціальних чинників на адаптацію внутрішньо переміщених осіб.

Ключові слова: внутрішньо переміщена особа, адаптація, особистість, стрес, психологічне благополуччя, емоційна стійкість, міграція.

Постановка проблеми. Глосарій Міжнародної організації з міграції визначає внутрішньо переміщених осіб (англ. – internally displaced person) як осіб або групи осіб, що були вимушені залишити свої домівки або місця постійного проживання, зокрема через наслідки збройного конфлікту, ситуації загального насильства, порушення прав людини або природних або техногенних катастроф, і які не перетнули міжнародно визнаний державний кордон [1, с. 109].

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну призвело до того, що згідно з даними ООН, 3,7 мільйона людей стали внутрішньо переміщеними особами. За оцінками ООН, у 2024 році близько 14,6 мільйона людей в Україні потребуватимуть термінової гуманітарної допомоги [2]. З огляду на поточний статус переговорів війна в Україні, найімовірніше, триватиме у 2024 році, що призведе до все більш тривалого переміщення осіб як у межах України, так і за кордоном.

У зв'язку з цим виникає потреба у більш глибокому розумінні соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні. Дослідницька проблема полягає у необхідності вивчення впливу війни на психологічний стан та соціальну взаємодію цих осіб, особливості їхніх стресових реакцій, механізми адаптації до нових умов, а також виявлення шляхів підтримки та покращення їхнього психологічного благополуччя та інтеграції в нове оточення.

Аналіз останніх досліджень. Практично всі основні школи психології внесли вагомий внесок у вивчення явища соціально-психологічної адаптації. Підходи психологів до цієї проблеми можна умовно розділити на три напрями: психоаналітичний (З. Фройд, Е. Еріксон), когнітивний (Л. Фестінгер, Ж. Піаже), гуманістичний (К. Роджерс, А. Маслоу, Г. Оллпорт).

Теоретичні та експериментальні дослідження щодо психічної, психологічної та соціально-психологічної адаптації виконувалися в роботах таких науковців, як Г. Балл, М. Корольчук, А. Налчаджян. Дослідження адаптації в умовах суспільних трансформацій проводили О. Донченко, Є. Головаха, О. Лактіонов, В. Моргун, Л. Орбан-Лембрик, Н. Паніна, Т. Титаренко. М. Слюсаревський та О. Блинова розробляли засади психології міграції.

Е. Бендек та Р. Лазарус досліджували проблему пристосування мігрантів до нового культурного оточення, зосереджуючись на аналізі неконвенційної та антиконформної поведінки мігрантів, а також їх психосоматичних розладах. К. Оберг вважав, що адаптація до нового соціокультурного оточення призводить до психологічного дискомфорту, втрати соціального статусу, особистісної та групової ідентичності.

Дослідженнями особливостей адаптації ВПО в Україні активно займаються вітчизняні науковці. Різні аспекти соціально-психологічної адаптації ВПО в Україні досліджують Л. Гуменюк, А. Бреус, І. Тітар, О. Блинова, З. Спринська, О. Зінченко та інші науковці. І. Трубавіна дослідила основи соціально-педагогічної роботи з внутрішньо переміщеними особами в Україні. В. Кердивар дослідив прояви синдрому жертви у внутрішньо переміщених осіб із зони локального воєнного конфлікту. З. Кісарчук, Я. Омельченко, Г. Лазос, Л. Литвиненко, Л. Царенко розробляють підходи до психологічної допомоги постраждалим внаслідок кризових травматичних подій. Засади психосоціальної допомоги внутрішньо переміщеним дітям та їхнім батькам досліджують М. Грудій, Л. Мельник, Г. Остапчук, Ю. Пилипас, І. Семенко. Клініко-психологічні прояви постстресових розладів у внутрішньо переміщених осіб вивчали Л. Шестопалова, В. Кожевнікова, О. Бородавко, Ю. Бучок та інші вчені.

Мета статті – проаналізувати особливості соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в умовах повномасштабного вторгнення Росії в Україну.

Виклад основного матеріалу. Найбільш універсальним визначенням психологічної адаптації, на думку Н. Слюсаревського та О. Блинової, є розуміння її як процесу, під час якого особистість встановлює оптимальну відповідність між собою та навколишнім середовищем. Цей процес відбувається під час реалізації людиною своєї типової діяльності, що дозволяє індивіду задовольняти поточні потреби і досягати важливі цілі (зберігаючи при цьому своє психічне та фізичне здоров'я). Такий підхід забезпечує відповідність між психічною діяльністю особистості та вимогами навколишнього середовища.

Соціальна адаптація має два аспекти. З одного боку, це безперервний процес пристосування особистості до наявних соціальних відносин, норм, моделей та традицій у суспільстві, де живе та функціонує людина. З іншого боку, соціальна адаптація сама є результатом цього процесу. Обидва аспекти (людина і навколишнє середовище) є активними, і соціальна адаптація відбувається на основі взаємодії цих двох явищ.

Якщо взаємодія з навколишнім середовищем стикається з інформацією, що суперечить настановам особистості, це може викликати стан дискомфорту, відомий як когнітивний дисонанс. Цей стан може стимулювати особистість до пошуку адаптивних реакцій, таких як:

- знаходження пояснень, що виправдовують наявну суперечність;
- свідоме фільтрування інформації;
- самостійна зміна настанов особистості [3, с. 162–163].

Аналізуючи соціально-психологічні процеси адаптації, Л. Орбан-Лембрик розглядає соціальне напруження як масовий адаптаційний синдром, що відображає ступінь фізіологічної, психофізіологічної та соціально-психологічної адаптації (часто супроводжується дезадаптацією) різних категорій населення до постійної фрустрації та труднощів. Дослідниця вважає, що можна встановити паралель між поняттями «соціальне напруження» і «соціальний стрес», розглядаючи соціальну дезадаптацію у контексті вчення про стрес, його механізми виникнення, прояви та подолання.

Соціальне напруження виникає унаслідок соціальної дезадаптації, а саме:

- 1) фізіологічної дезадаптації певних верств населення до труднощів, коли неможливо адекватно пристосуватися, наприклад, до підвищення цін без зниження життєвого рівня;
- 2) психофізіологічної дезадаптації населення, що проявляється у вигляді таких масових психічних станів, як тривога, агресія, апатія, під час пристосування населення до труднощів і соціальних змін;
- 3) соціально-психологічної дезадаптації, що відображає свідоме конфліктне ставлення певних верств населення до труднощів і соціальних змін (збільшення політичних конфліктів, страйків, незадоволення, міграції, еміграції, зростання злочинності тощо) [4, с. 176].

Соціально-психологічна адаптація, крім пошуку способів взаєморозуміння з новим соціальним оточенням, передбачає прийняття його соціальних норм, моделей взаємодії та відповідність у статусі та комунікації. Норми на всій території України мають схожість, проте існують і регіональні відмінності.

Адаптація як соціально-психологічне явище характеризується як процес вступу особи до певної групи, засвоєння нею норм і відносин, усвідомлення можливих проблем під час вступу до нового середовища [5, с. 51–52]. Свідоме взаємодія з новим колективом та приймаючою спільнотою сприяє швидшій адаптації. Це досягається шляхом ідентифікації себе як повноцінного члена групи та відпо-

відності особистих цінностей потребам нового соціального середовища. Важливість отримують атитюди, ціннісно-сміслові наповнення, моделі поведінки у різних ситуаціях, реакція приймаючого середовища та збалансованість між очікуваннями особистості та реальними умовами нового життя.

Прийняття рішення про переїзд з місця проживання нерідко викликає внутрішньо-особистісний конфлікт у вимушених переселенців. Цей конфлікт виникає на основі відсутності мотивації для переїзду та фізичною неможливістю залишатися в екстремальних життєвих умовах вдома. Це призводить до формування у них особливого досвіду, що виходить за межі звичайного. Ухвалюючи рішення про виїзд, ці особи опиняються у ситуації, коли їх особистий простір зазнав руйнування: порушилися звичні точки опори в житті, зникли чіткі перспективи майбутнього. Особливість цієї ситуації полягає в необхідності робити вибір, який, незалежно від того, яким він буде, супроводжується тривожною невизначеністю, відчуттям провини за втрачені можливості та неможливістю надійно передбачити результат будь-якого рішення. Внаслідок цього стан внутрішньо переміщених осіб супроводжується інтенсивними емоційними переживаннями, включаючи шок (зумовлений обстрілами, втратою близьких тощо), та надзвичайним стресом, пов'язаним з тривалим перебуванням у небезпечних умовах для життя.

І. Трубавіна зазначає, що психологічні проблеми, які виникають у внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні, включають такі аспекти:

– загальні проблеми, що стосуються всієї сім'ї: відсутність перспектив на майбутнє, розбалансованість та розгубленість, психологічні травми, викликані спогляданням воєнних подій та насильства, почуття провини через необхідність звертатися за допомогою до інших людей, втрата групової ідентичності, відчуття себе жертвою, втрата контролю над власним життям, відсутність ідентифікації з новою громадою, відчуття самотності, зниження самооцінки та необхідність адаптації до обмеженого простору;

– чоловічі переживання: почуття провини за неможливість забезпечення безпеки та матеріального благополуччя для сім'ї, неможливість знайти роботу, труднощі в контролі емоцій та виявленні агресії через безпорадність та втрату близьких людей;

– жіночі переживання: страхи, зумовлені пережитими подіями, та тривога за невизначене майбутнє для себе та дітей, що компенсується збільшеним доглядом за родиною, страхи, спричинені зростанням відповідальності за щастя родини та почуття самотності;

– дитячі переживання: розлади психічного розвитку, низька стресостійкість, складнощі з розумінням та виявленням емоцій, відчуття самотності та ізоляції, що виникають через труднощі у спілкуванні з однолітками на новому місці, почуття розгубленості, що пов'язане із втратою колишнього колективу та новим місцем навчання [6, с. 439–441].

В. Кердивар зазначає, що досвід спілкування з внутрішньо переміщеними особами свідчить, що успішна адаптація переселенців виявляється у відчутті гармонії з найближчим оточенням. Тут виникає феномен акультурації у соціальному та психологічному контекстах, який полягає у змінах соціальних настанов особистості, ціннісних орієнтацій та рольової поведінки [7, с. 81]. Щодня людина стикається з різними негативними факторами, із проблемами, переходячи в нові умови життя та нові взаємини з оточенням, що суттєво впливає на особистість. Проте такі умови створюють можливість для особистісного розвитку, взяття відповідальності за свої дії, формування нових патернів поведінки та шляхів розв'язання проблемних ситуацій. Важливо пам'ятати про індивідуально-психологічні особливості кожної особистості, які становлять унікальний набір якостей та характеристик. Не кожна людина готова відмовитися від того, що вона має або мала у рідних краях, та покинути їх, навіть отримавши статус внутрішньо переміщеної особи [7, с. 82].

Результати бесіди та структурованого інтерв'ю з внутрішньо переміщеними особами (ВПО) дали можливість В. Кердивару виявити основні труднощі у взаєминах між переселенцями та приймаючим населенням, які відіграють значну роль у процесі адаптації внутрішньо переміщених осіб та сприйняття нового соціального середовища, зокрема:

- а) розуміння нових ролей та статусу в новому соціальному оточенні;
- б) вибір між довготривалим або тимчасовим перебуванням у новому місці;
- в) можливість спілкування та контакту з іншими людьми, які пережили подібні переїзди;
- г) активність у соціальному житті (спостерігач чи активний учасник) [7, с. 90].

О. Блинова також звертає увагу на важливість того, як приймаюче населення ставиться до переселенців. Вона відзначає, що переселення – це процес, який включає дві сторони: самі переселенці, які виявляють активність у новому місці, та приймаюче населення, яке часто виявляє пасивність. Процес повноцінної адаптації відбувається завдяки їхній взаємодії. Якщо корінне населення ставиться до переселенців негативно, це ускладнює процес адаптації через відчуття втрати дому. Емпіричні дослідження підтверджують, що інколи приймаюче населення може виявляти нетолерантне ставлення до переселенців. Негативні стереотипи й агресивні уявлення можуть викликати непорозуміння та конфлікти між цими групами. Уникнення крайнощів та зайняття більш відкритої та сприятливої позиції під час взаємодії може сприяти побудові більш конструктивних стосунків.

Позитивне ставлення приймаючого населення до внутрішньо переміщених осіб визначається задоволеністю цими особами їхньою роботою та кар'єрним розвитком. Це пов'язано з урегулюванням сфери діяльності, врахуванням інтересів та бажань переселенців, умовами у робочому колективі, фінансовим становищем, можливістю зростання у кар'єрі. Якщо ці аспекти відсутні у характеристиках роботи приймаючого населення, це може спричинити негативне ставлення до

переселенців. О. Блинова наголошує на важливості врахування індивідуальних особливостей переселенців. Вона зауважує, що у переселенців можуть бути різні реакції на стресові ситуації: деякі можуть спокійно вирішувати проблеми, а інші відчувають великий стрес через вимушене переселення. Тому важливо вивчати, які особистісні якості та здібності допомагають переселенцям подолати кризові ситуації та розвивати їхні психологічні функції для гармонійного розвитку. Деякі особистісні риси можуть негативно позначитися на процесі адаптації. Наприклад, інтровертність може знизити бажання шукати психологічну допомогу, підвищена нервозність може вплинути на стан афективності та толерантності до оточення. О. Блинова пропонує методи психологічної підтримки, такі як стабілізація емоцій, мотивація внутрішніх ресурсів для подолання стресу та сприяння адаптації. Це може допомогти переселенцям самостійно шукати роботу, відновлювати соціальні зв'язки та отримувати підтримку для емоційного та соціального благополуччя [8, с. 62–66]. Ціннісні розбіжності у взаєминах приймаючих громад та ВПО були зафіксовані також за наслідками результатів соціологічних досліджень [9, с. 93–94].

Л. Гуменюк та А. Бреус зазначають, що швидкість адаптації особи значною мірою залежить від соціальної підтримки, яку вона отримує від свого оточення. Особливо важливою є підтримка від близьких людей (сім'ї, друзів, колег), які розуміють складність ситуації, надихають та допомагають подолати труднощі. Активна участь у міжособистісних взаєминах сприяє покращенню психологічного стану, оскільки доступ до різноманітних соціальних контактів та позитивне сприйняття цих відносин підвищує самопочуття та допомагає використовувати внутрішні ресурси для подолання труднощів у житті [10, с. 112].

Ресурсний підхід до адаптації розглядає процес адаптації як зміну у здатності людини пристосовуватись до втрати важливих ресурсів, які вона мала до переміщення, та отримання доступу до нових ресурсів у новому місці. У цьому контексті переселення викликає втрату або зменшення доступу до різних ресурсів, таких як місце проживання, матеріальні блага, робочі місця, сімейні зв'язки та соціальне спілкування. Ці втрати можуть статися до переїзду чи вже після нього. Наприклад, матеріальні блага на попередньому місці проживання можуть втратити свою цінність через конфліктну ситуацію або військові події. Одним із ключових критеріїв успішної адаптації внутрішньо переміщених осіб до нового соціального оточення є відновлення втрачених ресурсів, що стали результатом переїзду. З огляду на це І. Тітар зазначає, що адаптація внутрішньо переміщених осіб – це процес, коли люди намагаються задовольнити свої потреби, досягнути своїх цілей та відповісти вимогам нової громади після переїзду [11, с. 60–61].

Соціально-психологічні аспекти адаптації внутрішньо переміщених осіб в Україні являють складний процес, який включає втрату стабільності та звичного життя, переживання стресу через переїзд та розрив звичних соціальних зв'язків. Внутрішньо переміщені особи стикаються з труднощами у встановленні нових

стосунків, почуттям втраченості та недостатньої підтримки, що може викликати відчуття самотності, тривоги та відчуженості у новому оточенні. Ці аспекти призводять до психологічних труднощів, змушуючи переселенців шукати способи адаптації, подолання стресових ситуацій та відновлення стабільності в новому житті.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Внутрішньо переміщені особи виявляють високу потребу в психологічній та соціальній підтримці для успішної адаптації. Сімейна підтримка, допомога друзів та можливість вступити у нові соціальні зв'язки в новому місці є критичними для покращення їхнього психологічного стану та адаптації. Переселення є складним процесом, що створює серйозні виклики для психологічної та соціальної адаптації. Негативне ставлення приймаючого оточення, втрата навичок та ресурсів у попередньому місці проживання можуть ускладнювати цей процес.

Важливо враховувати індивідуальні риси та особливості переселенців у процесі адаптації. Деякі особистості можуть потребувати більшої психологічної підтримки чи інших методів для успішної адаптації. Дослідження конкретних стратегій адаптації та їх ефективності серед різних груп переселенців є важливим напрямом подальших досліджень для визначення найбільш оптимальних методів підтримки. Більш докладне розуміння впливу культурних та соціальних контекстів на процес адаптації сприятиме створенню більш адаптивних та ефективних програм та ініціатив для підтримки внутрішньо переміщених осіб.

Список використаних джерел і літератури

1. Sironi A., Bauloz C. and Emmanuel M. (eds.) Glossary on Migration. *International Migration Law*, 2019. No. 34. International Organization for Migration (IOM), Geneva: вебсайт. URL: <https://publications.iom.int/books/international-migration-law-ndeg34-glossary-migration> (дата звернення: 05.12.2023).
2. Situation analysis in Ukraine. *United Nations High Commissioner for Refugees*: вебсайт. URL: <https://reporting.unhcr.org/operational/operations/ukraine#:~:text=An%20estimated%203.7%20million%20people,whom%20are%20women%20and%20children> (дата звернення: 05.12.2023).
3. Слюсаревський М.М., Блинова О.Є. Психологія міграції. Кіровоград : ТОВ «Імекс ЛТД», 2013. 244 с.
4. Орбан-Лембрик Л.Е., Подгурецькі Ю. Психологічні засади спілкування. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. 416 с.
5. Зінченко О.С. Теоретичні засади дослідження соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. Київ, 2015. № 4 (29). С. 47–53.
6. Трубавіна І.М. Проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні як основа соціально-педагогічної роботи з ними. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми, 2015, № 8 (52). С. 434–446.
7. Кердивар В.В. Синдром жертви у внутрішньо переміщених осіб із зони локального воєнного конфлікту : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки», спеціальність 053 «Психологія». Національний університет цивільного захисту України, Харків, 2020.

8. Блинова О.Є. Соціально-психологічні засади адаптації вимушених мігрантів. *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ : Танком, 2016. Т. IX. *Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія*. Вип. 9. С. 58–66.
9. Вимушені переселенці та приймаючі громади: уроки для ефективної суспільної адаптації й інтеграції : наукова доповідь / за ред. канд. соціол. наук О.М. Балакірева. НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2016. 140 с.
10. Гуменюк Л.Й., Бреус А.О. Соціально-психологічна адаптація вимушених переселенців в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Львів, 2017. № 2. С. 108–122.
11. Титар І.О. Поняття та критерії адаптації й інтеграції внутрішньо переміщених осіб і умови скасування статусу переселенця. *Соціологія. Український соціум*. Київ, 2016. № 4 (59). С. 57–68.

References

1. Sironi, A., Bauloz, C., & Emmanuel, M. (Eds.). (2019). Glossary on Migration (International Migration Law, No. 34). International Organization for Migration (IOM), Geneva. Retrieved from: <https://publications.iom.int/books/international-migration-law-ndeg34-glossary-migration>.
2. United Nations High Commissioner for Refugees. (n.d.). Situation analysis in Ukraine. Retrieved from: <https://reporting.unhcr.org/operational/operations/ukraine#:~:text=An%20estimated%203.7%20million%20people,whom%20are%20women%20and%20children>.
3. Slyusarevskiy, M.M., & Blynova, O.Ye. (2013). *Psykhologhiia migratsii [Psychology of Migration]*. Kirovohrad: TOV “Imeks LTD” [in Ukrainian].
4. Orban-Lembryk, L.E., & Podhuretsky, Y. (2008). *Psykhologhichni zasady spilkuvannia [Psychological Foundations of Communication]*. Ivano-Frankivsk: Nova Zoria [in Ukrainian].
5. Zinchenko, O.S. (2015). Theoretical foundations of research on the socio-psychological adaptation of internally displaced persons. *Aktual'ni Problemy Sotsiologii, Psykhologii, Pedagogiky – Current Issues in Sociology, Psychology, and Pedagogy*, 4(29), 47–53 [in Ukrainian].
6. Trubavina, I.M. (2015). Problemy vnutrishno peremishchenykh osib v Ukraini yak osnova sotsialno-pedahohichnoi roboty z nymy [Problems of internally displaced persons in Ukraine as the basis for social-pedagogical work with them]. *Pedahohichni nauky: Teoriia, Istorii, Innovatsiini Tekhnologii – Pedagogical Sciences: Theory, History, Innovative Technologies*, 8(52), 434–446 [in Ukrainian].
7. Kerdivar, V.V. (2020). Syndrom zhertvy u vnutrishno peremishchenykh osib iz zony lokalnoho voiennoho konfliktu [Victim syndrome in internally displaced persons from the area of local armed conflict]. *Doctoral dissertation*. National University of Civil Defence of Ukraine, Kharkiv [in Ukrainian].
8. Blynova, O.Ye. (2016). Sotsialno-psykhologhichni zasady adaptatsii vymushenykh mihrantiv [Socio-psychological principles of adaptation of forced migrants]. *Aktual'ni Problemy Psykhologii: Zb. nauk. pr. Instytutu psykhologii imeni H.S. Kostyuka NAPN Ukrayiny – Current Issues in Psychology: Collection of Scientific Papers H.S. Kostyuk Institute of Psychology National Academy of Educational Sciences of Ukraine*, 9, 58–66 [in Ukrainian].
9. Balakireva, O.M. (Eds.). (2016). *Vymusheni pereselentsi ta pryimayuchi hromady: uroky dlya efektyvnoyi suspil'noyi adaptatsiyi y integratsiyi: naukova dopovid' [Forced Migrants and Host Communities: Lessons for Effective Social Adaptation and Integration: Scientific Report]*. National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Economics and Forecasting [in Ukrainian].
10. Humeniuk, L.Y., & Breus, A.O. (2017). Social-psychological adaptation of forced migrants in Ukraine. *Naukovyi visnyk Lvivskoho Derzhavnoho Universytetu Vnutrishnikh Sprav – Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs*, 2, 108–122 [in Ukrainian].

11. Tytar, I.O. (2016). Poniattia ta kryterii adaptatsii y integratsii vnutrishno peremishchenykh osib i umovy skasuvannia statusu pereselentsia [Concepts and criteria of adaptation and integration of internally displaced persons and conditions for cancelling the status of a displaced person]. *Sotsiologhiia. Ukrainskyi Sotsium – Sociology. Ukrainian Society*, 4(59), 57–68 [in Ukrainian].

Mykhailych O. V.

Ph.D. in Sociology, Master's degree Student in "Psychology"

Odesa I. I. Mechnikov National University

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF ADAPTATION AMONG INTERNALLY DISPLACED PERSONS

The article examines and analyzes the peculiarities of adaptation among internally displaced persons (IDPs) in Ukraine. The author analyzes the psychological and social aspects of this process, focusing on the conflicts arising in the decision-making about relocation and the stressful situations associated with loss of stability and danger. The article examines the adaptation process and its correlation with the decision to relocate, the dangers, and the stress affecting the psychological state of internally displaced persons. It emphasizes the importance of a positive attitude from the host population towards the displaced and underscores the significance of support and attention to individual needs for successful adaptation. The research highlights the necessity of developing support programs and understanding the impact of cultural and social factors on the adaptation of internally displaced persons.

Key words: internally displaced person, adaptation, personality, stress, psychological well-being, emotional stability, migration.

УДК 316.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2023.2.4>

Позняк С. І.

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології політичної поведінки молоді

Інститут соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України

e-mail: svspoznysk@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-0646-4933

ResearcherID: V-3157-2017

ПРОБЛЕМА ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: СПРОБА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ТА ОПЕРАЦІОНАЛІЗАЦІЇ КОНСТРУКТА

У статті представлено основні положення моделі емпіричного дослідження феномену економічної ідентичності, яку в подальшому буде застосовано автором для вивчення економічної ідентичності молоді та її регіональних особливостей. Основою запропонованого підходу є положення про те, що економічні преференції мають соціальне та культурне значення, отже, соціальна ідентичність є важливим чинником прийняття економічних рішень, сфера яких не обмежується споживанням та прибутком. Автором обґрунтовується положення про пріоритетну роль самодетермінації суб'єкта стосовно зовнішніх стимулів у конструюванні його економічної ідентичності. Ціннісно-смысловий складник економічного самовизначення детермінує економічні настановлення суб'єкта як безпосередньо, обмежуючи вибір прийнятних видів, форм та способів економічної активності та взаємодії, так і опосередковано, впливаючи на рівень домагань, очікувань та мети економічної діяльності. Показниками економічної ідентичності визначено уявлення про ціннісні регулятори в економічній сфері, ставлення до економічних об'єктів і явищ, настановлення щодо норм та правил ділової взаємодії.

Ключові слова: економічна ідентичність, соціальна ідентичність, ціннісно-смыслова основа, самодетермінація, економічна взаємодія.

Постановка проблеми. В останні десятиліття у зв'язку з трансформаціями в економіці та економічних відносинах у суспільстві особливої актуальності набули дослідження економічної ідентичності як самостійної психологічної проблеми. Економічна ідентичність має низку суттєвих ознак, які дозволяють розглядати її як один з видів ідентичності, що відрізняється своїм специфічним змістом, особливостями прояву та процесу конструювання.

Економічна ідентичність як психологічний феномен детермінована ставленнями особистості до себе як суб'єкта економічної діяльності, що, окрім споживання і прибутку, охоплює сфери навчання, вибору професії, кар'єри, місця проживання тощо. Економічні преференції мають соціальне та культурне значення, отже, соціальна ідентичність і її регіональні особливості зокрема є важливим мотиваційним чинником прийняття економічних рішень.

Дослідження економічної поведінки різних соціальних груп вказують на те, що воно визначається не лише вимогами та умовами соціально-економічної ситуації, що склалася. Традиційні пояснення економічного вибору в категоріях адаптивності/неадаптивності, схильності/несхильності до стереотипів, високої/низької мобільності, готовності/неготовності до наявної системи економічних стосунків не розкривають основних пояснювальних соціально-психологічних чинників та механізмів економічної поведінки суб'єкта.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зрозуміти економічну поведінку особистості або групи, а особливо ту, що суперечить їхньому економічному інтересу (тут ідеться про економічну вигоду), можна лише тоді, коли ми візьмемо до уваги їх орієнтації як суб'єктів життєдіяльності загалом, оскільки у ситуаціях економічного вибору, як і в інших життєвих ситуаціях, суб'єкт переслідує не миттєві економічні інтереси, а захищає свої життєві смисли, цінності та ідеали, принципи та норми, найбільш значущі для нього чи для його групи [1; 2]. Іншими словами, саме ідентичність суб'єкта визначає його економічну поведінку.

Концептуальні основи такого підходу до вивчення економічної ідентичності пов'язані з дослідженнями Акерлофа та Кретон, які вперше запропонували теорію та конструкт економіки ідентичності (*identity economics*) [1], основною ідеєю якої стала теза про те, що економічна поведінка людини прямо корелює з її ідентичністю. Автори теорії стверджують, що люди роблять економічний вибір не лише у відповідь на зовнішні економічні стимули, але й під впливом власної ідентичності: приймаючи економічне рішення, суб'єкт уникає дій, які суперечать його уявленню про себе. Теорія також пропонує новий погляд на такі економічні проблеми, як гендерна дискримінація на ринку праці, розподіл праці у домашньому господарстві, економіка соціального відчуження та бідності, вибір професії, кар'єри тощо.

Згідно з теорією людина у своєму економічному виборі керується не стільки власними уподобаннями, скільки уявленнями про дії, які мають для неї соціальне та культурне значення, – те, що та як потрібно робити. Це стосується всіх видів вибору, який ми робимо. У контексті розподілу праці, наприклад, це можна проілюструвати опозицією таких аргументів: «я хочу залишатися вдома та доглядати за своїми дітьми» та «я хочу повернутися до роботи після своєї декретної відпустки». Вибір залежить від виховання, яке отримала жінка, сімейного та/або більш широкого соціального контексту, в якому сформувалися її уявлення про те, що доречно або недоречно робити [1]. Оскільки ставлення до проблеми є соціально зумовленими, вони можуть змінюватися з часом [2].

Теорію економіки ідентичності може бути застосовано до освіти. Якщо учні ідентифікують себе зі своїм навчальним закладом, вони наполегливіше працюватимуть і матимуть бажання продовжувати навчання в цьому закладі. Вчителі також більш схильні допомагати своїм учням повністю розкрити свій потенціал, якщо вони відчують зв'язок зі своєю школою, її колективом, успіхами,

історією. Таким чином, консолідація ідентичності і відповідна освітня політика, спрямована на вибудовування стратегії, за якою вчителі та учні працюватимуть для досягнення спільної мети, може і має, врешті-решт, слугувати кращим результатам навчання [2; 3].

Ідентичність може мати як позитивний, так і негативний вплив на економічні рішення людей, оскільки обмеження, пов'язані з ідентичністю, впливають на їхній економічний добробут. Усі люди існують у певній соціальній структурі, яка визначається їх взаємодією у сім'ї, з друзями, сусідами, їхньою етнічною, релігійною, расовою та класовою приналежністю, соціально економічними умовами існування. Все це впливає на конструкцію ідентичності і, в певному сенсі, має важливе, якщо не вирішальне значення у процесі прийняття економічних рішень, що залежить не стільки від самих можливостей, скільки від того, які уявлення про свої можливості має сама людина. Соціальні перешкоди, з якими ми стикаємося протягом життя, також формують наше ставлення до себе та, як наслідок, рішення, які ми приймаємо [2].

Те, як суб'єкт ідентифікує себе, впливає на його успішність у школі, вибір професії, місце проживання та те, що він купує. Все починається з ідентичності. Економіка ідентичності, як стверджують її розробники, не просто допомагає нам краще усвідомлювати власні економічні рішення, а й може допомогти кращому розумінню того, що можна зробити, щоб покращити компанію, школу, освіту та навіть економіку загалом [2; 3].

Поряд з таким широким міждисциплінарним трактуванням сутності та сфер виявлення економічної ідентичності, представленим у теорії економіки ідентичності, наявні й інші погляди на економічну ідентичність. Деякі дослідники розглядають економічну ідентичність як суто психологічний конструкт, який є відображеннями результату визначення людиною свого майнового становища у суспільстві [4; 5]. Економічна ідентичність трактується як самовизначення особистості у системі економічних відносин і насамперед відносин власності. Механізмом економічної ідентичності, згідно з такими підходами, є соціальна категоризація у системі уявлень суб'єкта про багатство і бідність. Усвідомлення людиною свого ставлення до власності як психологічна основа конструювання її економічної ідентичності є процесом осмислення суб'єктом не лише факту володіння певними об'єктами власності, а й персонального запиту, власних можливостей і вольових якостей щодо його реалізації.

Представники таких поглядів на економічну ідентичність вважають, що цей конструкт за своєю природою відмінний від інших видів ідентичності, насамперед за особливостями свого спричинення. Він ґрунтується на соціокультурних уявленнях соціуму про багатство та бідність, закріплених у буденній свідомості, і тісно пов'язаний з проявами почуття соціальної справедливості [4].

Надаючи перевагу більш широкому міждисциплінарному підходу до трактування феномену економічної ідентичності, зробимо спробу концептуалізації

поняття економічної ідентичності та його операціоналізації для подальшого емпіричного дослідження з урахуванням положення про детермінацію процесу прийняття економічних рішень чинником соціальної ідентичності суб'єкта і зокрема ціннісним аспектом його економічної свідомості або економічної ідентичності.

Метою статті є окреслення концептуальних основ дослідження економічної ідентичності та його операціоналізації з метою конструювання моделі емпіричного дослідження економічної ідентифікації молоді та її регіональних особливостей.

Результати дослідження. Основою ідентичності є цілісна система поглядів на норми та цінності соціального життя, які регулюють життєдіяльність людини в усіх сферах (зокрема, економічній) з метою досягнення єдності чи узгодженості суспільних, групових та особистісних інтересів [6].

Ціннісну природу мають і такі економіко-психологічні феномени, як мотиви, домагання, принципи та стратегії економічної діяльності людини, а також правила взаємодії в межах такої діяльності, оскільки вони визначаються базовими ставленнями суб'єкта до навколишнього світу, інших людей і себе самого. Цілі, види та способи виробництва, розподілу, обміну та споживання, рівні доходу та добробуту сприймаються людьми як прийнятні або неприйнятні, допустимі або неприпустимі. Так само оцінюються й економічні об'єкти та явища – гроші, власність, бідність/ багатство, безробіття, реклама, а також форми, види та норми взаємодії між людьми в економічній сфері – партнерство, конкуренція, конфлікти, фінансові зобов'язання. На ціннісній основі суб'єкти економічної взаємодії визначають прийнятні або неприйнятні для них види економічної діяльності, а також вибудовують стратегії поведінки в різних умовах та ситуаціях [7; 8; 9].

Отже, ціннісні аспекти ідентичності можна вважати одним з ключових чинників прийняття економічних рішень і економічної поведінки суб'єкта. Відповідно, дослідження економічної ідентичності та проблеми прийняття економічних рішень може здійснюватися через аналіз ціннісно-сміслових основ економічної самодетермінації (або самоідентифікації) особистості або групи, що дозволить скласти уявлення про їхні мотиви, цілі та напрями економічної діяльності [10].

Під економічною самодетермінацією розуміється пошук та визначення суб'єктом способу залучення у систему економічних відносин (трудових, споживчих, майнових тощо) відповідно до його уявлень про соціально-економічні реалії та їх динаміку, з одного боку, та власні домагання, очікування і можливості – з іншого, що складаються на основі його життєвих смислів, цілей, ідеалів та принципів [10]. Останні здійснюють безпосередній та/або опосередкований, усвідомлюваний та/або неусвідомлюваний вплив на економічну свідомість та поведінку суб'єктів і є результатом як зовнішньої (формування), так і внутрішньої (конструювання) детермінації.

Компонентами самодетермінації є: 1) самовизначення суб'єкта щодо власних стандартів та цінностей в економічних стосунках та способів їх досягнення; 2) самовизначення щодо економічних об'єктів і явищ (власності, грошей, бідності/багатства, безробіття, податків, споживання, бізнесу, заощадження тощо); 3) самовизначення щодо норм та практик взаємодії у сфері ділових стосунків.

Відповідно, *показниками* економічної ідентичності можна визначити *уявлення про ціннісні регулятори* діяльності щодо реалізації власних домагань в економічній сфері, *ставлення до економічних об'єктів і явищ* (грошей, власності, бідності та багатства, ринку, кризи, безробіття, реклами тощо), *настановлення щодо норм та правил ділової взаємодії*.

Одним із підходів до визначення параметрів дослідження економічної ідентичності може бути звернення до конструкту соціальної взаємодії як ресурсу і механізму самоідентифікації, що дозволяє розглядати цей феномен у двох аспектах: структурному – як сукупність взаємозв'язків, у яких відбувається економічне залучення суб'єкта та/або групи, та соціокультурному – як відданість учасників економічної взаємодії спільним цінностям, нормам та смислам, на основі яких вибудовуються економічні зв'язки [11; 12]. Звідси *параметрами* вивчення економічної ідентичності визначено економічну освіченість, визнання правил взаємодії та готовність до забезпечення їх легітимності, довіру та лояльності до групи (в тому числі професійної), взаємність зобов'язань та очікувань, економічну активність і відповідальність, економічну ефективність і інтерес.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. За результатами представленої вище теоретичного аналізу підходів до розуміння та вивчення феномену економічної ідентичності сформульовано основні положення моделі емпіричного дослідження особливостей економічної ідентифікації суб'єкта та/або групи і молоді зокрема, що є метою наших подальших розвідок.

Економічна ідентичність як психологічний феномен детермінована ставленнями особистості до себе як суб'єкта економічної діяльності. Економічні переваги мають соціальне та культурне значення, що підкреслює роль соціальної ідентичності (і її регіональних особливостей зокрема) як важливого мотиваційного чинника прийняття економічних рішень.

Базовим концептуальними положеннями моделі дослідження особливостей економічної ідентифікації молоді є основоположна роль чинника життєвих смислів та ціннісних орієнтацій суб'єкта або його групи в прийнятті економічних рішень, а також пріоритет самовизначення (самоідентифікації) суб'єкта (суб'єктивного економічно-психологічного статусу) стосовно зовнішньої детермінації у регуляції його економічних ставлень та поведінки.

Ключовим конструктом моделі емпіричного дослідження економічної ідентифікації є економічна самодетермінація суб'єкта, яка стосується самовизначення щодо ціннісних стандартів власного економічного залучення, а також об'єктів/явищ і норм економічної взаємодії.

Визначення окреслених вище положень підходу до вивчення економічної ідентичності дозволяє реалізувати такі етапи дослідження економічної ідентичності молоді, пов'язані з вибором його методів та конструюванням інструментарію, збором даних та їх обробкою. Серед методів дослідження, можливість застосування яких розглядається на наступному емпіричному етапі, є методи глибинного інтерв'ю та психосемантики.

Список використаних джерел і літератури

1. Akerlof G.A., Kranton R.E. Economics and Identity. *The Quarterly Journal of Economics*. 2020. Vol. 115. № 3. P. 715–753.
2. Akerlof G.A., Kranton R.E. *Identity Economics: How Our Identities Shape Our Work, Wages, and Well-Being*. Princeton University Press. 2011. 200 p.
3. Akerlof G.A., Kranton R.E. Identity and the economics of organizations. *Journal of economic perspectives*. 2005. Vol. 19. № 1. P. 9–32.
4. Москаль Ю. Структура економічної ідентичності: особливості її визначення та розгляду. *Психологія і суспільство*. 2007. № 3. С. 98–102.
5. Москаленко В.В. Соціалізація особистості : монографія. 2013. Київ : Фенікс. 540 с.
6. Tajfel H., Turner J. C. *The social identity theory of intergroup behavior: Psychology of intergroup relations* / Ed. by S. Worchel, W.G. Austin. Chicago : Nelson-Hall, 1986. P. 7–24.
7. Зубіашвілі І.К. Сутність економічної культури особистості та її роль в економічній соціалізації. *Психологічний журнал*. 2019. № 2(22). С. 163–183.
8. Lenick D., Kiel F. *Moral Intelligence: Enhancing Business Performance and Leadership Success*. New Jersey : Pearson Education, 2007. 336 p.
9. Frank R.H. *What Price the Moral High Ground?: How to succeed without selling your Soul*. Princeton, NJ : Princeton University Press, 2010. 224 p.
10. Зубіашвілі І. Особливості економічного самовизначення сучасних старшокласників. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Психологія*. 2021. № 2 (51). С. 18–25.
11. Coleman J.S. *Foundations of social theory*. Harvard University Press, 1990. 993 p.
12. Позняк С.І. Соціально-психологічний капітал у структурі політичної картини світу: особливості репрезентацій студентської молоді. *Психологічні науки: проблеми і здобутки* : збірник. Київ. міжнар. ун-т, Ін-т соц. та політичної психології НАПН України. Київ : КиМУ, 2015. С. 233–245.

References

1. Akerlof, G.A., Kranton, R.E. (2020). Economics and Identity. *The Quarterly Journal of Economics*, 3 (115), 715–753.
2. Akerlof, G.A., Kranton, R.E. (2011). *Identity Economics: How Our Identities Shape Our Work, Wages, and Well-Being*. Princeton University Press.
3. Akerlof, G.A., Kranton, R.E. (2005). Identity and the economics of organizations. *Journal of economic perspectives*. 1(19). 9–32.
4. Moskal, Yu. (2007). *Struktura ekonomichnoi identychnosti: osoblyvosti yii vyznachennia ta rozghliadu* [The structure of economic identity: peculiarities of definition and research]. *Psykhologhiia i suspilstvo*. 3. 98–102.
5. Moskalenko, V.V. (2013). *Sotsializatsiia osobystosti* [Socialization of a personality]: monohrafiia. Kyiv: Feniks.

6. Tajfel, H., Turner, J.C. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. / In: Worchel, S. and Austin, W.G. (Eds.), *Psychology of Intergroup Relation*, Hall Publishers, Chicago, 7–24.
7. Zubiashvili, I.K. (2019). Sutnist ekonomichnoi kultury osobystosti ta yii rol v ekonomichnii sotsializatsii [Essence of economic culture and its role in economic socialization]. *Psykhologichnyi zhurnal*. 2(22). 163–183.
8. Lenick, D., Kiel, F. (2007). *Moral Intelligence: Enhancing Business Performance and Leadership Success*. New Jersey: Pearson Education.
9. Frank, R.H. (2010). *What Price the Moral High Ground?: How to succeed without selling your Soul*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
10. Zubiashvili, I. (2021). Osoblyvosti ekonomichnoho samovyznachennia suchasnykh starshoklasnykiv [Peculiarities of economic self-determination of modern school students]. *Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi Akademii upravlinnia personalom. Psykholohiia*, 2 (51). 18–25.
11. Coleman, J.S. (1990). *Foundations of social theory*. Harvard University Press. 12.
12. Pozniak, S.I. (2015). Sotsialno-psykhologichnyi kapital u strukturi politychnoi kartyny svitu: osoblyvosti reprezentatsii studentskoi molodi [Socio-psychological capital in the structure of the political world outlook: peculiarities of the student youth representations]. *Psykhologichni nauky: problemy i zdobutky: zbirnyk*. Kyiv. mizhnar. un-t, In-t sots. ta politychnoi psykholohii NAPN Ukrainy. Kyiv: KyMU. 233–245.

Poznyak S. I.

Candidate of Psychological Sciences, Senior Research Associate
at the Laboratory for Youth Political Behaviour
Institute of Social and Political Psychology of the National Academy
of Educational Sciences of Ukraine

RESEARCH INTO ECONOMIC IDENTITY: AN ATTEMPT OF THE CONCEPTUALIZATION AND OPERATIONALIZATION OF THE CONSTRUCT

The article presents the key provisions of the framework of the empirical research into the phenomenon of economic identity, which is to be implemented by the author in the process of studying youth economic identity and its regional features. The underlying idea of the proposed approach relates to the thesis that economic preferences have social and cultural meaning, thus social identity is an important factor of economic decision making, whose spheres are not limited to income and consumption. The author provides a rationale for the priority role of subject's self-determination in relation to the external stimuli in the construction of economic identity. A value-semantic component of the economic self-determination shape subject's economic attitudes both directly by limiting the choice of the acceptable kinds, forms and ways of economic activity and interaction, and indirectly by influencing the ambitions, expectations and aim of this activity. The indicators of the economic identity considered in the article are the representations of the value regulators in the field of economics, attitudes to economic objects and phenomena, as well as attitudes to and readiness to observe norms and rules of economic interaction.

Key words: economic identity, social identity, value-semantic basis, self-determination, economic interaction.

УДК 159.9+316.472.3

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2023.2.5>

Скнар О. М.

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології політичної поведінки молоді

Інститут соціальної та політичної психології

Національної академії педагогічних наук України

e-mail: oksanasknar1@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7883-680X

Researcher ID: www.researcherid.com/rid/V-3239-2017

ДО СТВОРЕННЯ ІНСТРУМЕНТАРІЮ ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ МОЛОДІ РІЗНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Актуальність дослідження регіональних особливостей культурної ідентифікації молоді зумовлена усвідомленням наявної проблеми адаптування та інтеграції як внутрішньо переміщених осіб до інших соціокультурних традицій, так і «корінного» населення регіонів до нових умов життя та необхідності пошуку шляхів і засобів екологічного сприяння цим процесам. Загострюється питання про ресурси впливу державної освітньої політики на вирішення таких питань, як: важливість врахування етно-культурних особливостей населення різних регіонів України з їх самобутністю і рівноцінністю; потенціал об'єднання (а не протиставлення) багатоетнічного українського народу у націю; сприяння інтеграції до єдиної політичної нації зі збереженням етно-культурної ідентичності молоді; відповідність інтересам і особистості, і суспільства, і держави. Викладено логіку конструювання методичного інструментарію для вивчення регіональних особливостей культурної ідентифікації студентської та учнівської молоді України. Визначено, що вона передбачає кілька послідовних кроків, що витікають один із одного: виокремлення на основі теоретичного аналізу наукових джерел психологічних показників дослідження; їх операціоналізація за допомогою шкал; конструювання суджень (емпіричних індикаторів), що вичерпно розкривають зміст кожної шкали. Окреслено психологічні показники оцінювання регіональних особливостей культурної ідентифікації молоді: 1) ставлення до культурних цінностей 2) суб'єктивна актуальність національної ідентичності; 3) ставлення до правил та межі прийнятності у взаємодії. Представлено результати емпіричного дослідження. За результатами факторного аналізу виділено основні чинники, що визначають регіональні особливості культурної ідентифікації молоді: емоційно-ціннісне переживання зв'язку з культурними традиціями; цінування – знецінення надбань та традицій власної культури; модальність ставлення до свого народу.

Ключові слова: культурна ідентифікація, молодь, чинники культурної ідентифікації, психологічний інструментарій.

Постановка проблеми. Повномасштабна війна, розв'язана росією проти України, спричинила інтенсивні процеси внутрішньої міграції населення до інших регіонів, що актуалізувало низку ідентифікаційних проблем у населення загалом і молоді зокрема, що стосуються необхідності інтегрування чи адаптування до нових соціо-культурних умов, іншого культурного середовища, що

позначається на ідентичності як ВПО, так і «традиційних» мешканців регіонів. Тому актуальність дослідження регіональних особливостей культурної ідентифікації молоді країни та пошук шляхів залучення консолідуючої, культуротворчої функції освіти для сприяння продуктивному перебігу взаємної адаптації українців без необхідності втрачання етно-культурної самобутності, а також інтеграції до єдиної політичної нації зі збереженням етно-культурної ідентичності молоді не викликає сумнівів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання такої проблеми, був представлений нами у попередніх статтях [5].

Проведений аналіз засвідчив, що поняття культури правомірно розглядати як контекст, усередині якого конструюються, утворюються ідентичності людини; культура наповнює змістом ідентичність [5–6].

Ідентичність набуває своєї змістовності в просторі культурної спадковості, культурного творення та співіснування людських спільнот [2–3]. Носіями культури є етноси та народи, тому правомірним є застосування поняття *етно-культурної ідентичності* [6; 9]. Ми також виділили 2 основні функції культури, а саме: спадковості та нормативності [5–6].

Ми з'ясували, що культура та соціальні групи, що є її носіями, згідно з І.М. Янгом, забезпечують контекст, усередині якого формуються ідентичності людини. При цьому культура може розглядатися як частина того, що відрізняє одну групу від іншої, як контекст, в якому конструюються ідентичності [10]. В Україні існує культурне різнобарв'я і відмінності між групами населення, які мешкають у різних регіонах країни. Йдеться про співіснування різних регіональних субкультур та їх носіїв (з характерними регіональними етно-культурними ознаками) в одному суспільстві, в єдиному правовому, економічному, соціальному полі. Спираємось на думку М.М. Слюсаревського про необхідність просування ідеї «...територіально-культурного розмаїття України як ціннісного імперативу, що є джерелом сили, а не слабкості єдиної у світоглядному, політичному та ментальному сенсах української нації» [7].

Ми виходимо із визначення ідентичності, сформульоване Е. Еріксоном, як «самоототожнення», що має соціально-культурний ґрунт [8]. Спираємось на визначення культурної ідентифікації як процесу самоототожнення особистості з певною культурою, який передбачає раціональне усвідомлення своєї причетності до етно-культурної групи та емоційно-ціннісне переживання приналежності до неї [1].

Мета статті – викласти логіку конструювання методичного інструментарію вивчення регіональних особливостей культурної ідентифікації молоді України.

Результати дослідження. Передусім викладемо етапи створення інструментарію дослідження.

Спочатку, на I етапі, нами була розроблена теоретична модель дослідження регіональних особливостей культурної ідентифікації учнівської та студентської

молоді як чинника державної освітньої політики. Ґрунтуючись на теоретичному аналізі зарубіжних і вітчизняних наукових джерел, ми визначили основні поняття дослідження, виділили параметри та психологічні показники дослідження [6].

Метою нашого емпіричного дослідження є виявлення регіональних особливостей культурної ідентифікації студентської молоді, які можуть враховуватись у державній освітній політиці.

Виходячи із мети нашого дослідження, нами сформульовано низку завдань, що сприятимуть досягненню кінцевої мети дослідження. А саме:

– визначити систему показників та індикаторів, розробити методичне забезпечення для діагностики регіональних особливостей культурної ідентифікації молоді;

– виявити регіональні особливості культурної ідентифікації студентської молоді;

– розробити рекомендації щодо здійснення державної освітньої політики, які ґрунтуватимуться на врахуванні регіональної специфіки культурної ідентифікації молоді.

Для проведення емпіричного дослідження потрібно насамперед розробити методичний інструментарій, адекватний меті, що дозволить коректно та ефективно реалізувати визначені завдання. А для цього, своєю чергою, необхідно виокремити показники та індикатори.

Отже, нами були обґрунтовані та виокремлені психологічні **показники**, за якими будемо оцінювати особливості культурної ідентифікації студентської та учнівської молоді різних регіонів країни. До них було віднесено такі: 1) ставлення до культурних цінностей (культурної спадщини, мови, національних символів, святинь, території); 2) суб'єктивна актуальність національної ідентичності (причетність та підтримка національних звичаїв і традицій, переживання приналежності до спільноти (гордість чи сором, повага чи зневага) та до території проживання нації); 3) ставлення до правил взаємодії та межі прийнятного у взаємодії (локус відповідальності, норми співжиття, способи взаємодії, норми емоційності, моральні норми) [5–6]. Показники лягли в основу авторського психосемантичного опитувальника, розробленого нами на наступному етапі нашого дослідження.

Наступним етапом нашої науково-дослідної роботи стала **розробка моделі емпіричного дослідження** регіональних особливостей культурної ідентифікації молоді. Вона презентує психологічні показники, шкали, методи й інструментарій дослідження та описана нами в окремій публікації.

Після цього – розробка коректного методичного **інструментарію** для проведення емпіричного дослідження. Виходячи із мети і завдань нашого дослідження та спираючись на розроблену модель, й було **сконструйовано авторський психосемантичний опитувальник**. Стандартизовано процедуру проведення, уніфіковано інструкцію та бланк. Опитувальник має високу внутрішню валідність,

оскільки спирається на сучасну, науково обґрунтовану і методологічно вивірену теоретичну модель.

Ми сформулювали 15 суджень (емпіричних індикаторів), які описують вияв тих чи інших особливостей настановлень і ставлень молоді до культурних цінностей, а також дій щодо підтримки національних звичаїв і традицій, емоційного переживання приналежності до спільноти (по 5 суджень на кожну шкалу). Розроблений нами семантичний диференціал отримав назву «Регіональні особливості культурної ідентифікації молоді».

Респондентам пропонувалось оцінити ступінь своєї згоди по кожному запропонованому твердженню, користуючись при цьому 5-бальною шкалою, де: 1 – ні (повна незгода); 2 – скоріше ні, ніж так; 3 – важко сказати; 4 – скоріше так, ніж ні; 5 – так (сильна згода).

У дослідженні взяли участь 795 респондентів віком від 16 до 35 років – учнівська та студентська молодь закладів вищої та середньої освіти з п'яти регіонів країни: центрального, східного, західного, південного та північного.

Для **обробки** отриманих первинних емпіричних даних застосовувались:

1) методи математичної статистики (зокрема, факторний аналіз, який здійснювався методом головних компонент з наступним обертанням факторного простору Varimax). Для оцінки статистичної значущості факторів використано критерій Хамфрі;

2) пошук значущих відмінностей (підтверджених критерієм Краскела-Уолліса).

За результатами факторного аналізу, який дозволив провести більш глибокий аналіз отриманих емпіричних даних, були виокремлені основні чинники, які визначають регіональні особливості культурної ідентифікації учнівської та студентської молоді України. У цій статті представимо окремі результати дослідження, отримані на основі аналізу загального масиву даних.

Розглянемо отримані результати. У результаті факторного аналізу масиву даних опитування учнів та студентів країни виділено 3 значущих фактори, які пояснюють 54,5% внеску в загальну дисперсію ознак.

За змістом шкал, які утворили *перший*, найбільш значущий фактор (36,7% сумарної дисперсії), ми інтерпретували його як **емоційно-ціннісне переживання зв'язку з культурними традиціями**. До нього увійшли такі судження:

Народна творчість та святково-обрядова культура близька мені по духу	0,804
Я відчуваю особливу єдність зі своїм народом, коли слухаю музику з елементами автентичного народного співу	0,748
Долучаючись до підтримки національних традицій, я відчуваю спорідненість зі своїм народом	0,739
Народні традиції з дитинства органічно вплетені в моє життя та є його важливою частиною	0,702
Я цікавлюся історією, культурою свого народу	0,687
Серед моїх улюблених авторів чимало українських митців (письменників, поетів, музикантів тощо)	0,617
Традиційні народні пісні сьогодні вже нікому не цікаві	-0,486

У цьому факторі, на нашу думку, представлені загальні позитивні характеристики культурної ідентифікації молоді. Йдеться про переживання емоційної спорідненості з українською (народною) культурою, відчуття єднання з народом через елементи творчості та народні традиції, залученість до культурного життя та усвідомлення особистої відповідальності за збереження і продовження звичаїв, традицій свого народу.

Якщо перший фактор описує загальні позитивні характеристики культурної ідентифікації української молоді, то решта факторів розкривають аспекти, що сприяють чи перешкоджають їй.

Другий фактор (10,0% дисперсії) ми інтерпретували як **знецінення надбань та традицій української культури**. Він наповнений твердженнями:

Українська культура (література, музика, мистецтво) нічого особливо цінного не привнесла у світ	0,663
Традиції народу сьогодні – це формальне виконання якихось обрядів, ритуалів (як колядки, щедрівки тощо) без змісту і сенсу	0,605
Нам варто орієнтуватись на культурні традиції успішних країн	0,576
Українцю необов'язково поважати звичаї, духовні традиції й культурний спадок країни. Головне – дотримуватись законів	0,519

До цього фактора увійшли судження, що демонструють відсутність усвідомлення цінності надбань української культури як такої, маркування власних культурних традицій як формальних і беззмістовних. Ідеться про знецінення, неповагу, нехтування чи відмову від культурних звичаїв народу, коли «своє» оцінюється як погане, нецікаве, не цінне і не варте уваги і поваги, і як наслідок – прагнення орієнтуватись на досвід інших країн, який вважається більш успішним. Маємо констатувати, що ціннісний вимір культурної ідентифікації молоді (як наявність позитивних чи негативних конотацій приналежності до певної етно-культурної групи), проявлений у цьому факторі через негативно забарвлені конотації та змісти. Такі ціннісні настанови, на нашу думку, перешкоджають позитивній культурній ідентифікації молоді.

Ми вважаємо, що таке негативне оцінювання українських культурних надбань, здобутків і традицій може бути наслідком чи відголоском давньої політики насадження в нашу культуру комплексу меншовартості, який послідовно впроваджувався шляхом поширення імперських російських наративів, в яких возвеличувалися російські творці і митці, а українське довгий час маркувалося як провінційне, «сільське», недолуге, «гірше», не яскраве, не величне, низькопробне, дешеве, другосортне і т.д.

Наступний, *третій*, фактор (внесок у сумарну дисперсію – 7,8%), названий нами **модальність ставлення до свого народу**, презентовано такими висловлюваннями:

Мене надзвичайно зачіпає, коли чую щось образливе чи зневажливе стосовно свого народу	0,735
Мені стає соромно, коли я стикаюся з недосконаlostями, «вадами» чи звинуваченнями свого народу	0,692
Я сповнена(ний) гордості за видатні досягнення свого народу в культурі, спорті, науці, техніці	0,592

Як відомо, емоційна значущість групового членства – важлива сторона процесу ідентифікації загалом і етно-культурної зокрема (див. [4; 9]). Так, емоційний компонент ідентичності полягає в переживанні молоддю факту своєї приналежності до групи чи певної етно-культурної спільноти у формі різних почуттів – від любові, ненависті, гордості, шани, поваги, з одного боку, і до образи, сорому, страху, приниження і т.д. – з іншого. Іншими словами, йдеться про емоційне «приєднання», емоційно-ціннісну оцінку, власне так звані «національні» почуття, що поділяються членами спільноти. Модальність цього ставлення визначає ступінь прихильності до свого народу, бажання приналежності, емоційне прийняття – неприйняття своєї етно-культурної групи. Так, переважання позитивних почуттів щодо неї свідчить про її привабливість, задоволеність від членства в ній, бажання приналежати. І, відповідно, навпаки, переважання негативно заряджених почуттів може бути свідченням розчарувань, «говорити» про непривабливість власної нації та вести до процесів, протилежних солідаризації – відчуження, відсторонення тощо.

У нашому дослідженні, як видно зі змісту цього фактора, було виявлено наявність амбівалентних національних почуттів у респондентів. Молодь артикулює небайдужість, вразливість, емоційне залучення і чутливість до етно-культурного контексту. Водночас можна констатувати наявність як позитивно заряджених переживань, пов'язаних із відчуттям приналежності до свого народу, нації, таких як гордість, пишання тощо, так і «негативно» забарвлених (сорому, ніяковіння тощо). Тож ставлення молоді (позитивна чи негативна оцінка) до факту своєї приналежності до групи, яке відображає емоційно-ціннісний компонент ідентичності, не є на сьогодні сталими і визначеними, а є, скоріше, суперечливими й амбівалентними.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Логіка конструювання методичного інструментарію для вивчення регіональних особливостей культурної ідентифікації молоді передбачає кілька послідовних етапів, таких як: 1) виокремлення психологічних показників дослідження та їх операціоналізація за допомогою шкал; 2) розробка моделі емпіричного дослідження; 3) конструювання суджень (емпіричних індикаторів), що вичерпно розкривають зміст кожної шкали.

За результатами факторного аналізу отриманих емпіричних даних виділено основні чинники, які визначають регіональні особливості культурної ідентифікації учнівської та студентської молоді: 1) зв'язок з українською (народною) культурою; 2) цінування – знецінення надбань та традицій власної культури; 3) одальність ставлення до свого народу.

Встановлено, що перший фактор описує загальні позитивні характеристики культурної ідентифікації молоді, тоді як решта факторів розкривають аспекти, що сприяють чи перешкоджають їй.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у виявленні регіональних особливостей культурної ідентифікації української молоді та розробці рекомендацій для державної освітньої політики, яка б враховувала цю специфіку.

Список використаних джерел і літератури

1. Бойко В.А. Тенденції у змінах структури соціальних ідентичностей у ситуації нестабільності. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2010. № 45. С. 147–154.
2. Гібернау М. Ідентичність націй / пер. з англ. Київ : Темпора, 2012. 304 с.
3. Гнатенко П., Павленко В. Ідентичність: філософський та психологічний аналіз. Київ, 1999. 466 с.
4. Скар О.М. Досвід використання проєктивної методики незавершених речень для вивчення громадянської та національної самоідентифікації молоді. *Простір арт-терапії*. Київ : Золоті ворота, 2017. Вип. 1 (21). С. 75–95.
5. Скар О.М. До питання про культурну ідентичність сучасної молоді України: постановка проблеми. *Проблеми розвитку ідентичності особистості в освітньому просторі* : збірник матеріалів круглого столу, 20 жовтня 2022 року / ред. А.Б. Коваленко, І.В. Остапенко. Київ : Міленіум, ВЦ «Просвіта», 2022. 78 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/733041>.
6. Скар О.М. Регіональні особливості культурної ідентифікації української молоді в контексті державної освітньої політики: проблематизація та базові поняття. *Проблеми розвитку ідентичності особистості в освітньому просторі* : збірник матеріалів II круглого столу, м. Київ, 19 жовт. 2023 р. / ред. А.Б. Коваленко, І.В. Остапенко. Київ : Міленіум, 2023. С. 105–116.
7. Слюсаревський М.М. Соціально-психологічний стан українського суспільства в умовах повномасштабного російського вторгнення: нагальні відповіді і виклики. Науково-аналітична доповідь. 2022. URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/.pdf>
8. Erikson E. Identity, youth and crisis. New York : W.W. Norton Company, 1968. 338 p.
9. Phinney J.S. Ethnic identity in adolescents and adults: Review of research. *Psychological Bulletin*. 1990. Vol. 108. P. 499–514.
10. Young I.M. Justice and the Politics of Difference. Princeton : Princeton University Press, 1990. 304 p.

References

1. Boiko, V.A. (2010). Tendentsii u zminakh struktury sotsialnykh identychnosti u sytuatsii nestabilnosti [Trends in changes in the structure of social identities in a situation of instability]. *Social technologies: topical issues of theory and practice*, 45, 147–154.
2. Hibernau, M. (2012). *Identychnist natsii* [Identity of nations]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
3. Hnatenko, P., & Pavlenko, V. (1999). *Identychnist: filosofskyi ta psykhologichnyi analiz* [Identity: philosophical and psychological analysis]. Kyiv [in Ukrainian].
4. Sknar, O.M. (2017). Dosvid vykorystannia proektyvnoi metodyky nezavershenykh rechen dlia vyvchennia hromadianskoi ta natsionalnoi samoidentyfikatsii molodi [The experience of using the projective methodology of incomplete sentences to study the civic and national self-identification of young people]. *The space of art therapy*. Kyiv: Zoloti vorota, 1 (21), 75–95 [in Ukrainian].
5. Sknar, O.M. (2022). Do pytannia pro kulturnu identychnist suchasnoi molodi Ukrainy: postanovka problemy [On the Question of the Cultural Identity of Contemporary Youth in Ukraine: Problem Statement]. Problems of personal identity development in the educational space: Materials of the round table on October 20, 2022. Retrieved from: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/733041> [in Ukrainian].
6. Sknar, O.M. (2023). Rehionalni osoblyvosti kulturnoi identyfikatsii ukrainskoi molodi v konteksti derzhavnoi osvithoi polityky: problematyzatsiia ta bazovi poniattia [Regional Peculiarities of

Cultural Identification of Ukrainian Youth in the Context of State Educational Policy: Problematization and Basic Concepts]. Problems of personal identity development in the educational space: Materials of the II round table on October 19, 2023. Kyiv: Milenium, 105–116 [in Ukrainian].

7. Sljusarevskyi, M.M. (2022). Sotsialno-psykholohichnyi stan ukrainskoho suspilstva v umovakh povnomasshtabnoho rosiiskoho vtornnennia: nahalni vidpovidi i vyklyky [Social and Psychological State of Ukrainian Society in the Context of a Full-Scale Russian Invasion: Urgent Responses and Challenges]. Scientific and analytical report. Retrieved from: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/.pdf> [in Ukrainian].

8. Erikson, E. (1968). *Identity, youth and crisis*. New York: W.W. Norton Company.

9. Phinney, J.S. (1990). Ethnic identity in adolescents and adults: Review of research. *Psychological Bulletin*, Vol. 108, 499–514.

10. Young, I.M. (1990). *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press.

Sknar O. M.

Candidate of Psychological Sciences, Senior Research Associate at the Laboratory for Youth Political Behaviour

Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine

TOWARDS CREATING TOOLS FOR STUDYING THE CULTURAL IDENTIFICATION OF YOUTH IN DIFFERENT REGIONS OF UKRAINE

The relevance of the study of regional peculiarities of cultural identification of young people is due to the awareness of the existing problem of adaptation and integration of both internally displaced persons to other socio-cultural traditions and the “indigenous” population of the regions to new living conditions and the need to find ways and means of environmental assistance to these processes. The question of the resources of influence of the state educational policy on solving such issues as: the importance of taking into account the ethno-cultural characteristics of the population of different regions of Ukraine, with their identity and equality; the potential of uniting (rather than opposing) the multi-ethnic Ukrainian people into a nation; promoting integration into a single political nation while preserving the ethno-cultural identity of young people; meeting the interests of the individual, society and the state. The logic of constructing methodological tools for studying the regional peculiarities of cultural identification of students and pupils of Ukraine is outlined. It is determined that it involves several successive steps that follow from each other: allocation of psychological indicators of the study on the basis of theoretical analysis of scientific sources; their operationalization with the help of scales; construction of judgments (empirical indicators) that exhaustively reveal the content of each scale. The psychological indicators for assessing the regional peculiarities of youth cultural identification are outlined: 1) attitude to cultural values; 2) subjective relevance of national identity; 3) attitude to the rules and boundaries of acceptable interaction. The results of an empirical study are presented. Based on the results of the factor analysis, the main factors that determine the regional peculiarities of youth cultural identification are fined: emotional and value experience of connection with cultural traditions; appreciation – depreciation of the achievements and traditions of one’s own culture; modality of attitude towards own people.

Key words: cultural identification, youth, factors of cultural identification, psychological tools.

УДК 355.233.2:159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2023.2.6>

Стасюк В. В.

доктор психологічних наук, професор, професор кафедри внутрішніх комунікацій
Національний університет оборони України
e-mail: vvsggrad@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-7943-8456
Researcher ID: AAG-6072-2021

Дикун В. Г.

старший викладач кафедри внутрішніх комунікацій
Національний університет оборони України
e-mail: dykunvg@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-8144-7098

Кириченко А. В.

доктор філософії (PhD), старший викладач кафедри внутрішніх комунікацій
Національний університет оборони України
e-mail: kyrychenkoav@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-1333-5980

ЕКСПЕРТНА МЕТОДИКА ОЦІНЮВАННЯ МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАНУ ОСОБОВОГО СКЛАДУ

У статті розкрито сутність і зміст поняття морально-психологічного стану, визначено його базові компоненти: ціннісно-мотиваційний, військово-професійний, психологічний, та основні завдання оцінювання. Розкрито умови ефективного застосування експертної оцінки морально-психологічного стану особового складу. Експертна методика має такі оціночні рівні, як оптимальний, задовільний, незадовільний, критичний, і відповідає вимогам надійності й валідності.

Актуального значення морально-психологічний стан особового складу Збройних сил України набуває під час відсічі та стримування збройної агресії російської федерації. Це є той ситуаційний стан особового складу військової частини (підрозділу), що включає у себе духовну, моральну, ідеологічну налаштованість, військово-професійну готовність, психологічну здатність військовослужбовців до виконання бойових завдань у будь-яких умовах та обставинах. Оцінювання морально-психологічного стану особового складу дозволяє своєчасно забезпечити командирів (начальників) усіх рівнів інформацією щодо його сформованості та врахувати надалі у бойовій діяльності [5].

Ключові слова: морально-психологічний стан, ціннісно-мотиваційна готовність, військово-професійна готовність, психологічна готовність, довіра, бойова діяльність, військовослужбовець.

Постановка проблеми. Досвід російсько-української війни переконливо засвідчує, що у сучасних умовах ефективно застосування військ (сил) визначається не тільки результатами підготовки особового складу, а насамперед рівнем вмотивованості та психологічної готовності військовослужбовців Збройних сил України до відсічі та стримування збройної агресії росії проти України, здатністю їхньої психіки до відновлення після дії чинників бойового середовища. Крім того, одним із важливих завдань, на підставі якого здійснюють планування морально-психологічного забезпечення загалом, є оцінювання морально-психологічного стану (далі – МПС) особового складу.

Сучасний бій висуває надзвичайно складні вимоги до моральної та психологічної готовності, МПС військовослужбовців Збройних сил України. Для ефективної діяльності військовослужбовців в умовах сучасного бою необхідні: високий рівень мотивації поведінки щодо виконання поставленого бойового завдання; висока професійна та бойова майстерність; здатність особового складу до швидкого входження в бойову обстановку; вміння долати негативний вплив різноманітних факторів бою; згуртованість військового колективу тощо. У зв'язку з цим формуванню та підтриманню необхідного рівня морально-психологічного стану особового складу в умовах підготовки та ведення бойових дій приділяють особливу увагу командири та офіцери структур морально-психологічного забезпечення [4; 7].

Так, у ст. 66 Статуту внутрішньої служби Збройних сил України зазначено, що «командир бригади (полку, корабля 1 і 2 рангу, окремого батальйону) в мирний і воєнний час відповідає за виховання, військову дисципліну, МПС» [8]. Що стосується безпосереднього аналізу МПС, доповіді висновків за результатами його очікування, надання пропозицій командирам (начальникам) щодо його поліпшення, ці зобов'язання покладені на відповідних заступників командирів з морально-психологічного забезпечення.

Аналіз досліджень і публікацій. Сутність і зміст МПС, його важливість та значущість з точки зору бойової діяльності військ (сил) розглядається у працях зарубіжних та українських учених. У практиці Збройних сил України для оцінювання МПС особового складу застосовують низку методик, авторами яких є: М. Варієй, Г. Давидов, В. Каширін, Ю. Московчук, В. Дикун, В. Стасюк та ін. На основі аналізу джерельної бази за психологічним напрямом, а також зазначеного психодіагностичного інструментарію автори статті демонструють власний науковий доробок у вигляді експертної методики оцінювання МПС особового складу Збройних сил України.

Мета статті полягає у висвітленні експертної методики щодо оцінювання МПС особового складу за компонентною структурою (ціннісно-мотиваційний, військово-професійний, психологічний компоненти) з розкриттям її основних завдань та умов ефективності.

Методи дослідження. У процесі роботи було використано загальнонаукові методи дослідження: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, тестування та експертне опитування.

Результати дослідження. Експертне оцінювання МПС особового складу військової частини (підрозділу) здійснюється шляхом отримання відповідей від експертів.

Під час розробки методики автори взяли за основу розуміння, що МПС особового складу – це складне динамічне утворення, в основі якого лежить свідоме розуміння особовим складом необхідності виконання отриманого завдання, військово-професійна готовність та психологічна здатність його виконати.

Базовими компонентами МПС особового складу автори визначили:

– *ціннісно-мотиваційний* – характеризує рівень вмотивованості особового складу, переконаності, свідомого розуміння необхідності виконання отриманого завдання; моральні якості та почуття;

– *військово-професійний* – характеризує рівень професійної готовності та бойової майстерності особового складу, його налаштованості на виконання конкретного бойового завдання у відповідних умовах обстановки;

– *психологічний* – характеризує рівень психологічної готовності особового складу вирішувати відповідні бойові завдання у конкретних умовах обстановки.

Оцінка МПС особового складу здійснюється в рамках оцінювання своїх військ під час оцінювання обстановки та формулювання вихідних даних для планування виконання військами завдань за призначенням.

Основним завданням оцінювання МПС особового складу вважається: визначення рівня морально-психологічної спроможності особового складу успішно виконувати отримані завдання; прогнозування поведінки особового складу в ході виконання отриманого завдання; своєчасне вживання ефективних заходів щодо його покращення [7; 9; 10; 11].

Необхідною умовою ефективного застосування експертної оцінки МПС особового складу є достатня обізнаність експертів з досліджуваної проблеми.

Експерт (латин. *досвідчений, випробуваний*) – це компетентна особа, яка має спеціальний досвід у конкретній галузі (напрямі дослідження) і бере участь у дослідженні як джерело безпосередньої інформації.

Завдання експерта – висловлення власної думки про рівень сформованості МПС особового складу за визначеною шкалою відповідно до передбачених для цього правил.

Експерти призначаються за ознакою професійного статусу – посада, компетентність, наявність необхідного досвіду тощо. Посадові особи, визначені для проведення експертного оцінювання МПС особового складу, зобов'язані: усвідомити мету та основні завдання оцінювання МПС особового складу; суворо дотримуватися принципів анонімності, не допускати ознайомлення сторонніх осіб з конкретним психодіагностичним інструментарієм, який використовується для

оцінки морально-психологічного стану особового складу, розголошення отриманих даних щодо рівня сформованості МПС особового складу військового підрозділу; не допускати використання методів, техніки, процедур, які принижують або ображають особисту гідність опитуваних, зачіпають їхні інтереси; забезпечити максимальну достовірність та об'єктивність отриманої інформації, не допускати суб'єктивного підходу та спрощення у ході формулювання висновків з оцінювання МПС особового складу.

Точність отриманої інформації щодо морально-психологічного стану особового складу вважається значно вищою, коли дані, отримані під час оцінювання, будуть підтверджені в результаті проведення додаткових заходів, а саме: спостереження за поведінкою особового складу, діями військових колективів; психологічного діагностування: тестування, анкетування, збору та аналізу незалежних характеристик; аналізу попередніх дій тощо [2; 7].

Експертне оцінювання відбувається шляхом визначення експертами кількісних показників базових компонентів МПС особового складу, а саме:

- показника рівня ціннісно-мотиваційної готовності особового складу – $K_{цмг}$;
- показника рівня військово-професійної готовності особового складу – $K_{впг}$;
- показника рівня психологічної готовності особового складу $K_{псз}$;
- показника рівня довіри особового складу до командування військової частини, підрозділу, рівня військово-політичного керівництва держави – $K_{д}$;
- показника рівня всебічного забезпечення – $K_{з}$.

Згруповані за відповідними компонентами показники морально-психологічного стану особового складу для експертного опитування наведені у табл. 1.

Таблиця 1

Показники МПС особового складу

№ з/п	Показники базових компонентів МПС особового складу	Бал (від 0 до 10)
1	2	3
Показники ціннісно-мотиваційної готовності особового складу		
1.	Рівень усвідомлення особовим складом необхідності збройного захисту Вітчизни я оцінюю на:	
2.	Рівень розуміння особовим складом мети війни я оцінюю на:	
3.	Рівень впевненості особового складу у перемозі над противником я оцінюю на:	
4.	Рівень налаштованості особового складу на рішучу боротьбу з противником я оцінюю на:	
5.	Рівень розуміння особовим складом необхідності виконання отриманого завдання я оцінюю на:	
Показники військово-професійної готовності особового складу		
6.	Рівень професійної компетентності, наявність необхідного бойового досвіду у командування військової частини я оцінюю на:	
7.	Рівень професійної готовності, наявність у командирів підрозділів досвіду забезпечення виконання бойових завдання я оцінюю на:	
8.	Рівень володіння особовим складом бойовою технікою та озброєнням, наявність бойового досвіду я оцінюю на:	

Продовження таблиці 1

1	2	3
9.	Рівень бойової злагодженості підрозділу я оцінюю на:	
10.	Рівень впевненості особового складу у можливості виконання отриманого завдання я оцінюю на:	
Показники психологічної готовності особового складу		
11.	Рівень згуртованості особового складу, дружби, взаємовиручки, впевненості у собі та своїх товаришів я оцінюю на:	
12.	Рівень фізичної готовності (втоми) та фізичного виснаження особового складу я оцінюю на:	
13.	Рівень бажання особового складу уникнути участі у бою я оцінюю на:	
14.	Рівень поширення серед особового складу думки про безвихідність бойової обстановки я оцінюю на:	
15.	Рівень дисциплінованості та правопорядку, поширення серед особового складу пліток, чуток, панічних настроїв, негативного інформаційно-психологічного впливу противника я оцінюю на:	
Показники довіри особового складу до командирів (начальників), військово-політичного керівництва держави		
16.	Рівень сприйняття та підтримки особовим складом рішень керівництва держави, Збройних сил України я оцінюю на:	
17.	Рівень довіри особового складу до командування армійського корпусу, оперативно-тактичного угруповання військ, військової частини я оцінюю на:	
18.	Рівень довіри особового складу до командування військової частини я оцінюю на:	
19.	Рівень довіри особового складу до командирів підрозділів я оцінюю на:	
20.	Рівень принциповості та справедливості командування військової частини щодо стимулювання (заохочення) особового складу за рішучі та сміливі дії під час виконання бойових завдань я оцінюю на:	
Показники всебічного забезпечення		
21.	Рівень укомплектованості бойовою технікою та озброєнням, їх технічний стан, наявність боєприпасів я оцінюю на:	
22.	Рівень забезпечення матеріально-побутових умов, умов відпочинку я оцінюю на:	
23.	Рівень забезпечення особового складу їжею, її кількість та якість, наявність запасів питної води я оцінюю на:	
24.	Рівень забезпечення особового складу речовим майном та засобами індивідуального захисту (бронежилети, кулезахисні шоломи, розвантажувальні системи тощо) особового складу я оцінюю на:	
25.	Рівень грошового забезпечення, своєчасність та повнота основних виплат та винагород можна оцінити на:	

У разі експертного оцінювання кількісне вираження базових компонентів МПС особового складу розраховують як середньоарифметичне суми балів, які виставив експерт за кожен показник відповідного компонента від 0 до 10, за умови, що 0 – найнижча оцінка (рівень), 10 – найвища оцінка (рівень).

Кількісним виразом рівня сформованості МПС особового складу є показник, отриманий за формулою:

$$P_{\text{мпс}} = \Sigma K_{\text{цмг}} + K_{\text{внг}} + K_{\text{д}} + K_{\text{з}}$$

де $P_{\text{мпс}}$ – показник загального рівня сформованості МПС особового складу підрозділу.

У разі здійснення експертного оцінювання МПС особового складу в окремих

підрозділах (рота, батарея та їх рівних) загальну оцінку морально-психологічного стану особового складу батальйону (дивізіону тощо) розраховують як середньоарифметичне суми кількісних показників рівня сформованості морально-психологічного стану особового складу підрозділів.

Щодо МПС особового складу військової частини автори зазначають, що середньоарифметичне суми рівнів сформованості МПС особового складу батальйонів (дивізіонів) не є показником морально-психологічного стану особового складу військової частини.

Визначення загального рівня сформованості МПС особового складу здійснюється за табл. 2.

Таблиця 2

Таблиця визначення рівня сформованості МПС особового складу

Рівень сприяння МПС особового складу виконанню отриманого завдання	Рівень сформованості МПС	Коефіцієнт МПС	Межі оцінок
Сприяє виконанню завдань за призначенням	Оптимальний	0,85–1	8,5–10
	Задовільний	0,7–0,84	7–8,49
Не сприяє виконанню завдань за призначенням	Незадовільний	0,5–0,69	5–6,9
	Критичний	0,1–0,49	1–4,9

Авторами пропонується така інтерпретація результатів оцінювання МПС особового складу:

Оптимальний рівень сформованості МПС особового складу забезпечує цілковиту й повну готовність особового складу до виконання завдань за призначенням. Він характеризується високою впевненістю в успіху справи, у зброї, у товаришах, командирах, у самому собі; високими інтелектуальними якостями військовослужбовців (мобільність, винахідливість, ініціативність, оперативність мислення); змобілізованістю всіх психічних функцій, що забезпечують повне застосування знань, досвіду, майстерності; швидкістю перебігу психічних процесів; найбільш високою стійкістю, яку не можуть побороти будь-які ситуаційні психологічні впливи; високою бойовою активністю тощо. Таким чином, моральна, професійна та психологічна готовність перебуває на максимально можливому рівні.

Задовільний рівень сформованості МПС особового складу є середнім рівнем його моральної, професійної та психологічної готовності, стійкості і надійності. Такий особовий склад характеризується здатністю виконувати поставлені командуванням завдання лише на основі відданості Українському народові та чіткому усвідомленні змісту отриманого завдання. У певній частині особового складу можуть бути сумніви на рівні підсвідомості, які більш чітко і виразно можуть проявитися у небезпечних ситуаціях, особливо пов'язаних із загрозою для життя. Загалом особовий склад зберігає морально-психологічну стійкість, зібраність, організованість, що виражається у бойовій активності, емоційному підйомі, інтелектуальних, фізичних і психологічних зусиллях, які опосередко-

вуються соціальною, моральною сутністю військовослужбовців і залежить від їхньої моральної зрілості, ціннісних орієнтацій і громадської свідомості. Задовільний морально-психологічний стан загалом забезпечує готовність особового складу до виконання завдань.

Незадовільний рівень сформованості МПС особового складу відображає його низьку соціальну зрілість і ефективність військової діяльності, а також рівень сформованості морально-бойових якостей. У разі незадовільного морально-психологічного стану параметри моральної та психологічної готовності мають нестійку, негативну полярність, що призводить до парних, групових та міжгрупових конфліктів, які виникають внаслідок розбіжностей поглядів, ідей, переконань. Фактично такий особовий склад не готовий до бойових дій.

Критичний рівень сформованості МПС особового складу характеризує соціально незрілий особовий склад, який нездатний до виконання отриманого завдання, є асоціальною людською спільнотою з глибокими протиріччями, що призводять до тривалих парних, групових та загальних конфліктів з високим і помірним емоційним напруженням, з афективною нестриманістю і потрясіннями. Критичний МПС не забезпечує готовність особового складу до виконання завдань за призначенням [2; 5; 7].

Вказані питання, зазначені в методиці, вибрано за допомогою коефіцієнта α Кронбаха, який вказує на їх внутрішню узгодженість (надійність) та становить 0,811.

Кореляційний аналіз між показниками методики має значущий зв'язок ($p \leq 0,01$) (табл. 3).

Основним звітним документом за результатами оцінювання МПС особового складу є висновки, які подаються (доповідаються) відповідно до встановленого командиром (начальником) графіка доповідей, під час оцінювання своїх військ у ході оцінювання обстановки та формулювання вихідних даних для вироблення варіантів дій та планування виконання військами завдань за призначенням.

Таблиця 3

Статистичні показники методики

Показники базових компонентів МПС особового складу	Показники ціннісно-мотиваційної готовності	Показники військово-професійної готовності	Показники психологічної готовності	Показники всебічного забезпечення
Показники ціннісно-мотиваційної готовності	–	0,819**	0,794**	0,751**
Показники військово-професійної готовності	0,819**	–	0,859**	0,825**
Показники психологічної готовності	0,794**	0,859**	–	0,830**
Показники всебічного забезпечення	0,751**	0,825**	0,830**	–

У висновках за результатами оцінювання морально-психологічного стану особового складу зазначається: загальний рівень сформованості морально-психологічного стану військ. *Наприклад*: МПС особового складу характеризується як задовільний, що сприяє виконанню військами завдань за призначенням; які підрозділи (військові частини) найбільш боєздатні, які, навпаки, найменш боєздатні, стійкі у морально-психологічному відношенні. Зазначена інформація доповідається з метою визначення їхнього місця у бойовому порядку та деталізації бойових завдань; сильні та слабкі сторони морально-психологічного стану особового складу своїх військ; заходи, які необхідно провести негайно з метою покращення МПС особового складу своїх військ, мінімізації наслідків негативного інформаційно-психологічного впливу противника тощо [2; 5; 7].

Таким чином, процес оцінювання й аналізу МПС особового складу потребує спеціальної підготовки відповідних посадових осіб, знань структури специфіки оцінювання морально-психологічного стану особового складу за певною методикою, а також знань із соціальної та військової психології, соціології, педагогіки тощо.

Зважаючи на вимоги керівних документів, які регламентують військову діяльність, командири, офіцери структур морально-психологічного забезпечення повинні постійно вивчати й оцінювати МПС особового складу.

Оцінювання МПС особового складу полягає у спільній роботі командирів (начальників), офіцерів структур морально-психологічного забезпечення, інших посадових осіб щодо визначення рівня сформованості морально-психологічного стану особового складу військ (сил).

Оцінюванням МПС особового складу військової частини (підрозділу) керує командир (начальник).

Командири (начальники) зобов'язані враховувати рівень МПС особового складу під час визначення загального рівня боєздатності військ (сил), вироблення замислу та прийняття рішення на застосування військ (сил), планування та виконання військами (силами) завдань за призначенням.

За повноту та достовірність даних щодо МПС особового складу, збір, систематизацію, аналіз та узагальнення відповідних даних безпосередньо відповідають заступники командирів (начальників) з морально-психологічного забезпечення.

Штаби органів військового управління (військових частин) зобов'язані враховувати дані щодо МПС особового складу в інтересах підготовки та застосування військ (сил) для визначення рівня їх боєздатності, під час вироблення замислу та планування (моделювання) виконання завдань за призначенням; організовувати обмін відповідною інформацією (даними) та взаємодію з придатними військовими частинами (підрозділами).

Заступники командирів (начальників), начальники родів військ та служб зобов'язані знати рівень МПС особового складу в підпорядкованих підрозділах, враховувати його під час постановки завдань, своєчасно доповідати командирам (начальникам) про його зміни.

Командири підрозділів та їхні заступники з морально-психологічного забезпечення зобов'язані своєчасно оцінювати МПС особового складу, враховувати його рівень під час прийняття управлінських рішень, доповідати про зміни та вживати заходів щодо його підтримання і відновлення.

У ході аналізу й оцінювання важливо пам'ятати, що МПС – поняття нематеріальне, проте багатофакторне і різнобічне за своїми проявами, тому необхідно застосовувати системний та комплексний підхід, який передбачає використання різних методів і методик аналізу й оцінювання морально-психологічного стану. Творче використання вищенаведених методик у поєднанні з інформацією, одержаною від посадових осіб, дозволяє сформувати об'єктивне уявлення про рівень сформованості морально-психологічного стану особового складу.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, встановлено, що МПС особового складу являє собою складне динамічне утворення, в основі якого лежить свідоме розуміння особовим складом необхідності виконання отриманого завдання, військово-професійна готовність та психологічна здатність його виконати.

Структуру МПС становлять три базові компоненти: ціннісно-мотиваційний, військово-професійний, психологічний. Він є об'єктом вивчення під час оцінювання своїх військ у ході оцінювання обстановки та формулювання вихідних даних для планування виконання військами (силами) завдань за призначенням.

Розроблена експертна методика оцінювання МПС особового складу Збройних сил України є валідним психодіагностичним інструментарієм, що дає можливість визначити рівень морально-психологічного стану особового складу, виявити чинники, що позитивно або негативно впливають, здатність військовослужбовців виконувати бойові завдання, прогнозувати їхню поведінку під час підготовки та в ході виконання завдань за призначенням та прийняти управлінські рішення щодо організації заходів і створення командирами (начальниками) оптимальних соціально-психологічних умов для ефективної службової (навчальної, навчально-бойової), бойової діяльності особового складу військових частин (підрозділів), формування, підтримання і відновлення морально-психологічного стану особового складу Збройних сил України.

Перспективними напрямками подальшого дослідження проблеми МПС вважаємо вивчення досвіду його формування та підтримки в арміях провідних країн світу – членів НАТО.

Список використаних джерел і літератури

1. Агаєв Н.А., Дикун В.Г., Стасюк В.В. Особливості організації морально-психологічного супроводу в арміях зарубіжних країн : навчальний посібник. Київ : НДЦ ГП ЗС України, 2020. 134 с.
2. Дикун В.Г., Мороз В.М., Стасюк В.В. Методологія дослідження морально-психологічного стану особового складу військ (сил) : навчально-методичний посібник. Київ : ТОВ «7БЦ», 2023. 383 с.

3. Дикун В.Г., Мороз В.М., Стасюк В.В. Діяльність посадових осіб відділення морально-психологічного забезпечення бригади під час планування тактичних операцій за стандартами НАТО. Київ : ФОП Маслаков, 2021. 157 с.

4. Досвід організації морально-психологічного забезпечення підготовки та ведення бойових дій : нарис. Київ : НДЦ ГП ЗС України, 2022. 165 с.

5. Інструкції з оцінювання МПС особового складу ЗС України : НГШ ЗС України від 21.04.2017 № 153. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0915-13#Text> (дата звернення: 14.05.2023).

6. Морально-психологічне забезпечення військ (сил) в об'єднаних операціях : доктрина, затверджена НГШ ЗС України від 28.10.2020 № 3252 URL: https://dovidnykmpz.info/wp-content/uploads/2020/10/Doktryna-MPZ-2020_compressed.pdf (дата звернення: 14.05.2023).

7. Морально-психологічне забезпечення у ЗС України : підручник у 2 ч. Ч. 1. вид. 2-е, перероб. зі змін. та допов. / Н.А. Агаєв, В.Г. Дикун, В.С. Чорний та ін. ; за заг. ред. В.В. Стасюка. Київ : ТОВ «7БЦ», 2020. 755 с.

8. Про Статут внутрішньої служби ЗС України : Закон України від 24.03.1999 № 548-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text> (дата звернення: 12.11.2023).

9. Про затвердження Інструкції з організації психологічного забезпечення особового складу у ЗС України : НГ ЗГ України від 18.10.2021 року № 305. URL: https://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/mou_2021/305_nm.pdf (дата звернення: 14.05.2023).

10. Стасюк В.В. Військова психологія видородової діяльності : підручник. Київ : ПП «Золоті Ворота», 2012. 458.

11. Стасюк В.В. Психологічне забезпечення діяльності військ (сил) : підручник. Київ : НУОУ, 2014. 504 с.

References

1. Ahayev, N.A., Dykun, V.H., & Stasyuk, V.V. (2020). *Osoblyvosti orhanizatsii moralno-psykholohichnoho suprovodu v armiyakh zarubizhnykh krain* [Features of the organization of moral and psychological support in the armies of foreign countries: a textbook]. Kyiv: NDTs HP ZS Ukrainy [in Ukrainian].

2. Dykun, V.H., Moroz, V.M., & Stasyuk, V.V. (2023). *Metodolohiya doslidzhennya moralno-psykholohichnoho stanu osobovoho skladu viysk (syl)* [Methodology of research of the moral and psychological state of the personnel of troops (forces): educational and methodological manual]. Kyiv: TOV “7BC” [in Ukrainian].

3. Dykun, V.H., Moroz, V.M., & Stasyuk, V.V. (2021). *Diyalnist posadovykh osib viddilennya moralno-psykholohichnoho zabezpechennya bryhady pid chas planuvannya taktychnykh operatsiy za standartamy NATO* [Activities of Officials of the Brigade’s Moral and Psychological Support Department during the Planning of Tactical Operations according to NATO Standards]. Kyiv: FOP Maslakov [in Ukrainian].

4. *Dosvid orhanizatsii moralno-psykholohichnoho zabezpechennya pidhotovky ta vedennya boiovykh dii: narys / za redaktsiyeyu general-mayora V. Klochkova. (2022)* [Experience in the organization of moral and psychological support for the preparation and conduct of combat operations: an essay / edited by Major General V. Klochkov]. Kyiv: NDTs HP ZS Ukrainy [in Ukrainian].

5. *Nakaz Heneralnoho Shtabu Zbroynykh Sil Ukrainy vid 21.04.2017 № 153. Instruktsiyi z otsinyuvannya moralno-psykholohichnoho stanu osobovoho skladu Zbroynykh sil Ukrainy* [Instructions for assessing the moral and psychological state of the personnel of the Armed Forces of Ukraine: order of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine dated 21.04.2017 No. 153]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0915-13#Text> [in Ukrainian].

6. Moralno-psykholohichne zabezpechennya viysk (syl) v ob'yednanykh operatsiyakh: doktryna, zatverdzhena nakazom Heneralnoho Shtabu Zbroynykh Sil Ukrainy vid 28.10.2020 № 3252/NVHIII [Moral and psychological support of troops (forces) in joint operations: doctrine approved by the order of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine dated 28.10.2020 No. 3252/NVGIII]. Retrieved from: https://dovidnykmpz.info/wp-content/uploads/2020/10/Doktryna-MPZ-2020_compressed.pdf [in Ukrainian].

7. Moralno-psykholohichne zabezpechennya u Zbroynykh silakh Ukrainy (2020): pidruchnyk u 2 ch. Ch. 1. vyd. 2-he, pererob. zi zmin. ta dopov. / N.A. Ahayev, V.H. Dykun, V.S. Chorny ta in.; za zah. red. V.V. Stasyuka [Moral and psychological support in the Armed Forces of Ukraine: textbook: in 2 parts. Part 1. 2nd edition, revised with changes and additions / N.A. Agaev, V.G. Dykun, V.S. Chorny and others; under the general editorship of V.V. Stasiuk]. Kyiv: TOV “7BC” [in Ukrainian].

8. Zakon Ukrainy vid 24.03.1999 № 548-XIV (Zi zminamy vid 28.06.2023 № 3161-IX). Pro Statut vnutrishnoyi sluzhby Zbroynykh sil Ukrainy [On the Statute of the Internal Service of the Armed Forces of Ukraine: Law of Ukraine dated 24.03.1999 No. 548-XIV (as amended on 28.06.2023 No. 3161-IX)]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text> [in Ukrainian].

9. Nakaz Holovnokomanduvalcha Zbroynykh Sil Ukrainy vid 18.10.2021 roku № 305 “Pro zatverdzhennya Instruksiyi z orhanizatsii psykholohichnoho zabezpechennya osobovoho skladu Zbroynykh sil Ukrainy” [“On the approval of the Instruction on the organization of psychological support for the personnel of the Armed Forces of Ukraine”]. Retrieved from: <https://dovidnykmpz.info/psycho/nakaz-holovnokomanduvacha-zs-ukrainy-vid-18-10-2021-305-pro-zatverdzhennia-instruktsii-z-orhanizatsii-psykholohichnoho-zabezpechennia-osobovoho-skladu-zbroynykh-syl-ukrainy/> [in Ukrainian].

10. Stasyuk, V.V. (2012). Viyskova psykholohiya vidorodovoyi diyalnosti [Military psychology of birth activity: textbook. Kyiv: PE “Zoloti Vorota”]. Kyiv: PP “Zoloti Vorota” [in Ukrainian].

11. Stasyuk, V.V. (2014). Psykholohichne zabezpechennya diyalnosti viysk (syl) [Psychological support of the activities of troops (forces): textbook]. Kyiv: NUOU [in Ukrainian].

Stasiuk V. V.

Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor at the Department of Internal Communications
National Defence University of Ukraine

Dykun V. H.

Assistant Professor at the Department of Internal Communications
National Defence University of Ukraine

Kyrychenko A. V.

Doctor of Philosophy, Assistant Professor at the Department of Internal Communications
National Defence University of Ukraine

EXPERT METHODOLOGY FOR ASSESSING THE MORAL AND PSYCHOLOGICAL STATE OF PERSONNEL

The article discloses the essence and content of the concept of moral and psychological state, defines its basic components: value-motivational, military-professional, psychological and main tasks of evaluation. The conditions for the effective application of expert assessment of the moral and psychological state of personnel are disclosed. The expert methodology has such evaluation levels as optimal, satisfactory, unsatisfactory, critical, and meets the requirements of reliability and validity.

The moral and psychological state of the personnel of the Armed Forces of Ukraine acquires actual importance during the repulse and deterrence of the armed aggression of the Russian Federation. This is the situational state of the personnel of a military unit (subdivision), which includes spiritual, moral, ideological disposition, military-professional readiness, psychological ability of servicemen to perform combat missions in any conditions and circumstances. Assessment of the moral and psychological state personnel makes it possible to provide commanders (chiefs) of all levels with information on its formation in a timely manner and take it into account in the future in combat activities [5].

Key words: moral and psychological state, value and motivational readiness, military and professional readiness, psychological readiness, trust, combat activity, serviceperson.

УДК 355:159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2023.2.7>

Українець В. М.

ад'юнкт кафедри внутрішніх комунікацій
Національний університет оборони України
e-mail: ukrainec270487@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-7324-5717

ВПЛИВ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ОБОРОННОГО БОЮ НА СТРЕСОСТІЙКІСТЬ ОСОБОВОГО СКЛАДУ МЕХАНІЗОВАНИХ ПІДРОЗДІЛІВ

У статті проаналізовано зарубіжні і вітчизняні сучасні наукові джерела, пов'язані з дослідженням психологічних аспектів війн та локальних збройних конфліктів. Досліджено основні деструктивні чинники бойової обстановки та їх вплив на психіку військовослужбовців. Розглянуто загальні аспекти виконання завдань військовослужбовцями механізованих підрозділів в умовах ведення оборонного бою. Узагальнено психологічні чинники оборонного бою, а також розкрито особливості їх впливу на структурні компоненти стресостійкості військовослужбовців в умовах ведення оборонного бою. Зовнішні чинники визначають вплив природно-кліматичних умов, тривалості бойових дій та ергономічності військової техніки на хід ведення оборонного бою. Внутрішні чинники визначають реакції та поведінку військовослужбовців у бою, зумовлені вродженими та набутими індивідуально-психологічними характеристиками (характером, темпераментом, емоціями, інтелектом, мотивами тощо).

Ключові слова: військовослужбовець, бойові дії, бойовий стрес, стресори, стресостійкість, зовнішні чинники, внутрішні чинники, посттравматичний стресовий розлад.

Постановка проблеми. Війна Росії проти України показала, що збереження психічного здоров'я військовослужбовця у бою є передумовою успішного виконання бойового завдання, адже участь у бойових діях супроводжується значним впливом стрес-чинників на психіку особового складу та може призвести до критичних наслідків як для психіки, так і загалом для психічного здоров'я військовослужбовця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням впливу стрес-чинників сучасного бою на психіку військовослужбовців присвячено чимало праць сучасних, зарубіжних та вітчизняних фахівців: О. Блінова, Д. Богородицького, О. Бойка, С. Василенка, В. Гічуна, Т. Грицевича, І. Гузенко, В. Дикуна, О. Капінуса, А. Кириченка, В. Ключкова, В. Кожевнікова, О. Кокуна, З. Комара, В. Корнацького, К. Кравченко, Н. Лозінської, С. Мамченка, Т. Мацевка, В. Мороза, Г. Мясникова, С. Найди, О. Недвиги, А. Неурової, В. Осьодла, О. Охременко, С. Павлушенка, В. Пазини, І. Пішко, А. Романишина, І. Смаги, В. Стасюка, В. Стеблюка, О. Тімченка, О. Хміляра, А. Швеця, Ю. Широкобокова та ін.

Мета статті – на основі аналізу сучасних, зарубіжних та вітчизняних наукових джерел, пов'язаних із дослідженням психологічних особливостей війн, узагальнити чинники, притаманні оборонному бою, та розкрити їх вплив на стресостійкість військовослужбовців.

Результати дослідження. Війна, яку розв'язала Росія проти України, має певні особливості, однак закони попередніх війн та локальних збройних конфліктів у ній є очевидними. Війна – це питання однаково психології і тактики. Зазвичай тактичні помилки можуть виникати з різних причин: відсутність боєприпасів і предметів постачання, непередбачувані події тощо, проте багато з них – тільки з психологічних причин [14].

Нині у психологічній літературі простежуємо багато спроб дослідити й описати чинники, які впливають на психічний стан і стресостійкість військовослужбовців у бою, однак кожен авторський підхід розкриває лише суб'єктивну точку зору на їх класифікацію та опис.

У науковому середовищі чинники виникнення стресу прийнято називати «стресорами», «стресогенними факторами», «медіаторами», «фрустраторами» тощо. Як поняття «стресор» розуміють:

будь-яку зовнішню або внутрішню умову чи подію, що призводить до фізіологічного чи емоційного стресу;

будь-які зовнішні обставини, на які організм реагує тривалим фізіологічним збудженням [29].

У вітчизняній психології терміном «стресогенні фактори» визначають зміст обставин (подій), які викликають в організмі людини стан стресу (напруження). Їх розрізняють за фізіологічними (надмірним навантаженням, високою чи низькою температурою тіла, больовими стимулами тощо) та психологічними ознаками (загрозами, небезпекою, шантажем, образами, інформаційним перевантаженням тощо). Загалом стресогенні чинники можуть впливати як позитивно, мобілізуюче, так і негативно, дезорганізуюче [22].

Досліджуючи особливості психічного здоров'я в умовах війни, американські фахівці у галузях психології та медицини змістовно характеризують фізичні та психічні стрес-чинники бойових дій. Як фізичні стрес-чинники науковці визначають зовнішні умови середовища (кліматичні умови, особливості місцевості тощо) та внутрішні фізіологічні (поранення, хвороба чи травма, недосипання, недоїдання, зневоднення, надмірне фізичне навантаження, недотримання гігієнічних умов, вживання психоактивних речовин тощо), як психічні – страх смерті чи поранення, паніку, інформаційне перенавантаження, власну некомпетентність, обурення, агресію, гнів тощо. Тривалий комбінований вплив фізичних та психічних стрес-чинників зумовлює динамічність поведінки військовослужбовців, яка коливається від адаптивних реакцій до посттравматичного стресового розладу [15].

У контексті нашого наукового пошуку ми звернули увагу на працю хорватського військового психолога З. Комара «Психологічна стійкість воїна». У своєму

дослідженні З. Комар розглядає стрес-чинники, які впливають на появу та розвиток посттравматичного стресового розладу в бою, і розподіляє їх на три групи: чинники бойових дій (тип, тривалість та інтенсивність бойових дій, невизначеність, раптовість, фізичне оточення тощо); індивідуальні чинники (риски особистості, стресовий досвід до/після війни, попередній бойовий досвід, роль на полі бою); чинники підрозділу (згуртованість у підрозділі, довіра до командирів, впевненість у зброї і власних здібностях, відданість воєнним цілям) [10].

У вітчизняній психології також набуто значного теоретичного та емпіричного досвіду дослідження впливу негативних стрес-чинників війн на психіку військовослужбовців [23; 1; 2; 6; 16; 20; 21; 11; 13; 19], однак системний аналіз цієї проблеми показав відсутність уніфікованого підходу до їх класифікації. Більшість авторів розглядають лише загальні елементи бойової обстановки, інші – вивчають окремі складники прояву психіки військовослужбовця у бойових умовах (когнітивні, емоційні, мотиваційні, фізіологічні тощо).

Так, провідний вітчизняний військовий психолог, доктор психологічних наук професор В. Стасюк змістові чинники, що впливають на стресостійкість особового складу, поділяє на дві групи: об'єктивні (загальні і специфічні) та суб'єктивні.

Об'єктивними загальними чинниками В. Стасюк вважає ті, які впливають на особовий склад незалежно від військової спеціальності чи виду бою і характеризуються постійною небезпекою та фізичним навантаженням великої інтенсивності: поранення, смерть товариша, несподіваність, різні звукові і світлові подразники, невизначеність, новизна, раптовість тощо.

Об'єктивні специфічні чинники зумовлені конкретними умовами бойових дій та специфікою виконання завдань: кліматичні умови, тривалість перебування в бойових умовах, спотворення та замовчування інформації про перебіг бою, мінна небезпека, побутова необлаштованість, ненавчненість, відсутність кваліфікованої медичної допомоги тощо. Як правило, такі чинники негативно впливають на процес бойової адаптації та підтримки психологічної стійкості військовослужбовців у бою.

Суб'єктивними В. Стасюк вважає чинники, які залежать від психофізіологічного розвитку особистості та є базисними для адаптації до бойових умов: високий рівень психологічної нестійкості, тривожності та інших функціональних проявів психіки і фізіології [23].

Схожої думки дотримуються кандидат психологічних наук О. Блінов та доктор психологічних наук професор О. Тімченко. Основні стрес-чинники бойової (екстремальної) обстановки учені поділяють на специфічні та неспецифічні. На їхню думку, *специфічні чинники* відображають підвищений рівень стресогенності, загрожують життю і здоров'ю військовослужбовців (поранення, каліцтво, контузія, загибель близьких і товаришів по службі, жахливі картини смерті і людських страждань тощо). *Неспецифічними чинниками* автори вважають тривале перебування в екстремальній (бойовій) обстановці, незадоволення психофізіологічних

потреб, складні умови служби, тривалу відсутність контактів з близькими, інтенсивні і тривалі міжособистісні конфлікти тощо [1; 2; 6].

У своїх працях комплексно проаналізували, класифікували, описали стрес-чинники бойової обстановки та їх вплив на психіку військовослужбовців Т. Грицевич, Д. Богородицький, О. Бойко, І. Гузенко, В. Дикун, О. Капінус, К. Кравченко, В. Кожевніков, С. Мамченко, Т. Мацевко, А. Неурова, О. Охременко, В. Пазина, А. Романишин, І. Смага, В. Стасюк, О. Тімченко, О. Хміляр, Ю. Широкобоков. Науковці об'єднали стрес-чинники в кілька груп: зовнішні (соціальні, бойові та еколого-ергономічні) і внутрішні (психофізіологічні та індивідуально-психологічні).

Соціальні чинники є основою для формування загальних соціальних мотивів поведінки особового складу (згуртованість підрозділу, довіра, ставлення народу та військовослужбовців до війни, бойових дій, бою). *Бойові чинники* об'єднують широкий спектр змінних, що визначають реакції, стан, поведінку військовослужбовців у бою. До них належать: вид та інтенсивність бойових дій, особливості застосування зброї та бойової техніки, обсяг і співвідношення втрат з обох сторін тощо. *Еколого-ергономічні чинники* відображають специфіку впливу зовнішніх обставин (географічних, природно-кліматичних, техніко-технологічних) та режиму бойових дій (тривалості, частоти зіткнень із противником, ергономічності бойової техніки, ступеня ізольованості від головних сил, порушення ритмів життєдіяльності) на психіку військовослужбовців протиборчих сторін.

Внутрішніми чинниками науковці вважають індивідуально-психологічні (характер, рівень інтелекту, емоційно-вольові якості, здібності, мотиви, бойовий досвід тощо) та психофізіологічні якості військовослужбовця (темперамент і тип нервової системи). Завдяки набутим індивідуально-психологічним якостям військовослужбовця визначають його спрямованість та психологічну готовність до ведення бою, а за психофізіологічними якостями – особливості поведінкових рис та поводження безпосередньо в ході бою [11; 13; 16; 19; 20; 21].

Так, доктор психологічних наук професор В. Осьодло та інші фахівці провели експериментальне дослідження і визначили, що респонденти найшкідливішим фізичним чинником у бойовій обстановці вважають «обстріл реактивною артилерією», а найменш значущим – чинник «обстріл снайпером». На думку дослідників, такі враження виникають на підставі оцінювання загальної площі ураження, оскільки реактивна система може одночасно завдати шкоди багатьом військовослужбовцям, а діяльність снайпера спрямована на індивідуальний ефект. Інформаційним чинником, який викликає відчуття тривоги, дослідники вважають очікування безпосереднього зіткнення з противником в умовах оборони. Однак В. Осьодло та інші науковці зазначають, що найбільш вираженими в розвитку стресу у військовослужбовців є чинники антиципації: небезпека потрапити в полон, смерть бойового товариша, страх стати інвалідом тощо. Саме ці чинники

мають потужніший ефект впливу, ніж найбільш виражений у групі фізичних стрес-чинників «обстріл реактивною артилерією» [24].

Незважаючи на застосування різних підходів до класифікації чинників бойової обстановки, всі вищезгадані фахівці сходяться на думці, що стресостійкість особового складу в бойових умовах має ґрунтуватися не лише на закономірностях, специфіці і змісті бою, а й враховувати динаміку функціонування психіки та поведінки особового складу в різних умовах обстановки.

Оборона – це вид бою, мета якого полягає у відбитті наступу переважаючих сил противника, завданні йому максимальних втрат, утриманні важливих районів місцевості, що дають змогу створити сприятливі умови для переходу в наступ або виконання інших дій [18; 25].

Військова наука визначає, що оборона у сучасній війні може бути позиційною та маневреною, вимушеною та запланованою, підготовленою завчасно і в ході бою, за відсутності безпосереднього зіткнення з противником і під час безпосереднього зіткнення з ним [25]. Відповідно, в оборонному бою основними завданнями підрозділів механізованих військ є утримання зайнятих районів, рубежів і позицій, відбиття ударів противника, недопущення прориву оборони противником, розгром його військ. В оборонному бою кожен військовослужбовець, використовуючи наявний ресурс (свою зброю, фортифікаційні споруди, інженерні загородження, умови місцевості тощо) має успішно вести боротьбу з живою силою противника, знищувати його техніку й озброєння [18].

Однак форми і методи сучасного оборонного бою швидко змінюються через вплив зовнішніх обставин, специфіку наступальних дій противника та використання ним новітніх систем озброєння і високоточної зброї. На цей час Росія у війні проти України використовує такі основні типи озброєння, як: керовані балістичні ракети; крилаті ракети наземного, повітряного і морського базування; крилаті авіаційні ракети, касетні бомби; зенітні ракетні комплекси; розвідувально-ударні комплекси; безпілотні літальні апарати, ударні дрони типу «Ланцет», дрони-камікадзе «Герань-2» та FPV-дрони тощо.

Через масоване застосування противником високоточної зброї частини і підрозділи з'єднання (бригади), що обороняється, можуть зазнати значних втрат, внаслідок чого можливі специфічні прояви психіки та поведінки військовослужбовців, що будуть пов'язані насамперед із суб'єктивним сприйняттям оборонних бойових дій як певної втрати бойової ініціативи. Досягнення противником переваги зазвичай розцінюють як його пріоритетність в озброєнні, бойовій техніці, стратегії і тактиці ведення бою, що може призвести до масованих психогенних втрат [16].

Величина психогенних втрат буде тісно пов'язана з масштабом, стратегією і тактикою ведення бойових дій, застосуванням зброї та іншими чинниками театру воєнних дій. За даними зарубіжних аналітиків, внаслідок негативного впливу стрес-чинників бойової обстановки психогенні втрати особового складу на

сучасному театрі воєнних дій можуть становити до 13% від загальної чисельності військ і до 30% від кількості всіх санітарних втрат. Такий обсяг психогенних втрат призводить до нервово-психічних розладів у військовослужбовців і на 10–50% послаблює боєздатність військ [3].

Підтвердженням цього була чисельна та кількісна перевага в живій силі, озброєнні, військовій техніці противника на початковому етапі широкомасштабного збройного вторгнення Росії на територію України. Кількісна перевага противника в артилерійських установках та боєприпасах подекуди становила 10–15 разів, що значно дестабілізувало свідомість і психіку військовослужбовців. Одним із засобів психологічного тиску на військовослужбовців ЗС України було завдання противником масованих ракетно-бомбових ударів по українських оборонних позиціях, у тому числі із застосуванням заборонених міжнародними конвенціями термобаричних, фугасно-запалювальних, фосфорних боєприпасів тощо [26; 27]. Такі дії супроводжувалися порушенням перцептивно-когнітивних функцій організму військовослужбовців, впливали на рівень стресостійкості та призводили до повної або часткової втрати боєздатності підрозділів.

Попри значну перевагу противника в озброєнні і військовій техніці, домінування в повітрі, українським військовослужбовцям завдяки вмотивованості, професійним та мужнім діям удалося стримати наступ російської армії на півночі держави, здобути стратегічну перемогу над противником та створити передумови для подальших успішних операцій.

Аналіз військових доктрин Російської Федерації вчергове підтверджує, що, крім традиційних методів ведення збройної боротьби, які продовжуватимуть відігравати ключову роль у загарбницькій стратегії, не менш важливою для противника залишається широкомасштабна діяльність в інформаційному просторі. Проти наших військ активно діють підрозділи інформаційно-психологічних операцій [28]. Неодноразово на особисті мобільні телефони військовослужбовців приходили СМС-повідомлення із закликом зрадити присязі, скласти зброю, здатися в полон або перейти на бік ворога. Погрози посилювались персональними даними українських військовослужбовців через мобільні месенджери «Телеграм», «Вайбер», «Сигнал» або «Ватсап». Такі дії противника були одним із видів психологічної атаки, щоб посіяти паніку серед особового складу, зокрема викликати недовіру до військово-політичного керівництва країни [4].

Поряд з цим сучасний оборонний бій характеризується низкою інших чинників, які впливатимуть на стресостійкість військовослужбовців та ефективність виконання ними бойових завдань. Доктор психологічних наук професор О. Коцун та інші науковці у праці «Забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців в умовах бойових дій» такими чинниками називають: чинники напруженої професійної діяльності (надмірне фізичне та психічне навантаження), чинники діяльності в екстремальних умовах (смерть, поранення, травмування або хворобу близьких тощо), морально-етичні чинники (докори совісті, відповідальність за

життя і здоров'я близьких), чинники соціальних умов (тривалу ізоляцію від звичних умов життя, хвороби, недостатнє матеріально-технічне забезпечення тощо). Однак така класифікація чинників досить умовна, адже в бойовій обстановці вони можуть переплітатися і впливати на особистість комплексно [7].

У збірнику стандартів психологічної підготовки у Збройних силах України зазначено, що найважливішими є бойові чинники, що визначають реакції, стани, поведінку військовослужбовців у бойовій обстановці. Провідним чинником впливу на боєздатність військовослужбовця є рівень його забезпеченості озброєнням та військовою технікою [8]. В авторському дослідженні С. Павлушенка наголошено, що невідповідність бойової техніки й озброєння специфіці вирішуваних завдань негативно впливає не тільки на ефективність дій особового складу в бою, а й на стресостійкість та морально-психологічний стан військовослужбовців [17]. Наприклад, американські бойові машини піхоти М2 “Bradley” за тактико-технічними характеристиками забезпечують виживання екіпажу, чого не скажеш про бойові машини піхоти радянського зразка БМП-1 та БМП-2. Яскравим підтвердженням цього є досвід 47-ї окремої механізованої бригади, коли екіпаж бойової машини піхоти М2 “Bradley” вижив після прямого влучання в башту ракети з реактивної системи залпового вогню «Град». Після влучання екіпаж успішно евакуювався на безпечні позиції та ліквідував займання [5].

Іншими стрес-чинниками можна вважати:

- загрозу життю і здоров'ю військовослужбовця;
- невизначеність – нестачу або суперечливість необхідної або особисто значущої інформації;
- страх потрапити у полон, високий ризик загинути чи бути покаліченим;
- побачену на власні очі загибель побратимів, друзів, цивільного населення;
- відсутність (обмеженість) нормальних умов для життя і бойових дій;
- ізоляцію – виконання бойових завдань у відриві від основних сил, у невизначених умовах, з нестійким зв'язком [8], коли у військовослужбовців може виникнути неконтрольований страх, що ніхто не допоможе [9].

Спираючись на власний досвід ведення бойових дій в умовах оборони, чинником, який перешкоджає вирішенню бойових завдань, є ненавченість особового складу. Встановлено, що недостатньо підготовлений військовослужбовець, без досвіду участі в реальних бойових діях схильний сприймати прості ситуації як екстремальні [23].

Постійна загроза застосування противником високоточної зброї та боєприпасів, проведення тактичних наступальних дій потребують якісного інженерного облаштування оборонних позицій [12]. Однак постійна напруженість, швидкоплинність і динамічність бойових дій іноді змушують військовослужбовців оборонятися на недостатньо підготовлених та замаскованих позиціях. Досвід російсько-української війни підтвердив, що за таких умов ворог може безперешкодно наближатися й атакувати впритул оборонні позиції, викликаючи у військовос-

лужбовців відчуття власного безсилля, боязнь танків та іншої бронетехніки, що проявляється в дезорганізації поведінки, інстинктивному потягу до збереження власного життя через залишення своїх позицій.

На рівень стресостійкості військовослужбовців негативно впливає тривалість перебування в районі бойових дій. Нині є чимало механізованих бригад (підрозділів), які від початку широкомасштабного вторгнення Росії на територію України не мали ротацій. Зазвичай зміна місця їх дислокації була пов'язана лише з короткостроковим виведенням з району бойових дій на доукомплектування, а то й взагалі перекиданням на інший напрямок бойових дій. Тривалий вплив стресорів високої інтенсивності може призвести до ситуативної і зрештою до хронічної (патологічної) тривоги [16].

Таким чином, за результатами аналізу різних наукових джерел, а також узагальненого особистого досвіду участі в оборонних бойових діях ми визначили психологічні чинники, які помітно впливають на стресостійкість військовослужбовців у бою (рис. 1).

У класифікації психологічних чинників оборонного бою за основу взято й удосконалено підхід фахівців кафедри морально-психологічного забезпечення Національної академії Сухопутних військ. Психологічні чинники оборонного бою розподілено на зовнішні та внутрішні. Такий підхід дає змогу визначити їх вплив на всі структурні компоненти стресостійкості військовослужбовців в умовах ведення оборонного бою. Як зовнішні психологічні чинники ми визначили: соціально-психологічні, які стимулюють функціонування психіки військовослужбовців у бою. Як зовнішні психологічні чинники ми визначили: *соціально-психологічні*, які стимулюють функціонування психіки військовослужбовців у бою; *бойові чинники*, які характеризуються видом озброєння та інтенсивністю бойових дій; *еколого-ергономічні чинники*, які визначатимуть вплив природно-кліматичних умов, тривалості бойових дій та ергономічності бойової техніки на умови бойової діяльності. Як внутрішні чинники ми визначили: *психофізіологічні* та *індивідуально-психологічні*, що визначатимуть реакції і поведінку військовослужбовців у бою через вроджені та набуті індивідуально-психологічні характеристики (характер, темперамент, емоції, інтелект, мотиви тощо).

Кожна група представлена специфічними чинниками, які, на нашу думку, будуть притаманні лише оборонному бою. Як показує практика, в оборонному бою ці чинники впливають на всі структурні компоненти стресостійкості військовослужбовців та супроводжуються порушенням когнітивних, емоційно-вольових і поведінкових функцій організму.

На когнітивному рівні у військовослужбовців відбувається порушення пізнавальних функцій: виникають труднощі із зосередженням уваги, трапляються часткова або повна втрата пам'яті, зниження рівня інтелекту (порушення критичного сприйняття ситуації). Численні дослідження підтверджують, що оборонні

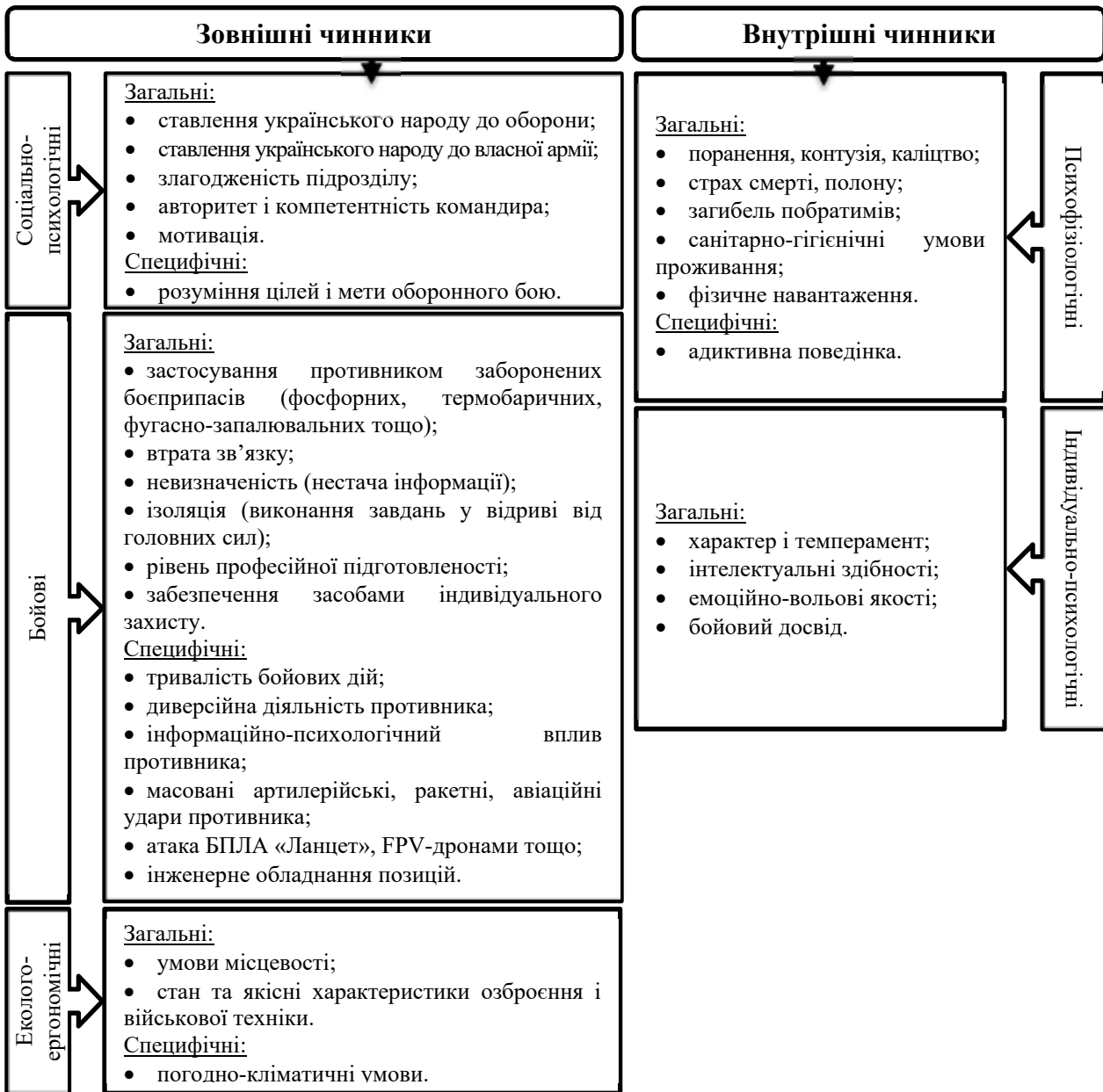

Рис. 1. Психологічні чинники оборонного бою

бойові дії на когнітивному рівні військовослужбовці оцінюють як момент втрати ініціативи та досягнення бойової переваги противником.

На емоційному рівні оборонні бойові дії відрізняються тим, що пропорційно їх тривалості у військовослужбовців проявляється невпевненість у своїх бойових можливостях, розвивається відчуття безсилля та безвиході, що зрештою призводить до емоційного виснаження. Такі ситуації зазвичай супроводжуються послабленням авторитету та зниженням рівня довіри до командирів (начальників), чим створюються умови для психологічних диверсій противника.

Поведінкові реакції в обороні проявляються у вигляді дезадаптивної поведінки: втрати гнучкості, підвищеної роздратованості, агресивності, проявів істеричної поведінки, погіршення самоконтролю або його втрати, паніки, що призводять

до ухилення від виконання службових обов'язків або взагалі втечі з поля бою. Додамо, що такі асоціальні прояви досить добре бачить командир (начальник), тому важливо вчасно вжити відповідних заходів, спрямованих на управління належною поведінкою [8].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, результати проведеного дослідження дали нам підстави для формулювання таких висновків і рекомендацій:

– як «стрес-чинник» слід розуміти будь-яку зовнішню або внутрішню умову чи подію, яка викликає у військовослужбовця стан стресу;

– в умовах оборонного бою поведінка військовослужбовців механізованих підрозділів залежатиме від інтенсивності впливу на них зовнішніх і внутрішніх психологічних чинників;

– психологічні чинники можуть як стимулювати особовий склад, так і обмежувати його дії до виконання завдань в умовах ведення оборонного бою;

– командир (начальник) обов'язково має знати специфіку впливу психологічних чинників оборонного бою на психіку військовослужбовців та особливості її функціонування в бойовій обстановці. Це дасть змогу передбачати фізичні, моральні і психологічні випробування, до яких потрібно підготувати військовослужбовців, і використати «людський чинник» для досягнення перемоги над ворогом.

Список використаних джерел і літератури

1. Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології : монографія / за заг. ред. В.П. Садкового, О.В. Тімченка. Харків : НУЦЗУ, 2022. 436 с.
2. Блінов О.А. Бойова психічна травма : монографія. Київ : Талком, 2019. 700 с.
3. Василенко С.В. Класифікація бойових психогенних втрат з урахуванням досвіду Анти-терористичної операції. *Вісник Національного університету оборони України ім. Івана Черняховського*. Київ, 2015. Вип. 3 (46). С. 37–42.
4. Ворог здійснює психологічні атаки на українських воїнів через смс-повідомлення. *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/06/08/vorog-zdijsnyuye-psyhologichni-ataky-na-ukrayinskyh-voyiniv-cherez-sms-povidomlennya/> (дата звернення: 25.10.2023).
5. Екіпаж Bradley вижив після прямого влучання «Граду». URL: <https://fakty.com.ua/ua/proisshestvija/20230615-ekipazh-bradley-vyzhyv-pislya-pryamogo-vluchannya-gradu-malyar> (дата звернення: 25.10.2023).
6. Екстремальна психологія : підручник / за заг. ред. О.В. Тімченка. Київ : ТОВ «Август Трейд», 2007. 502 с.
7. Забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців в умовах бойових дій : методичний посібник. / О.М. Кокун, В.В. Клочков, В.М. Мороз та ін. Київ–Одеса : Фенікс, 2022. 128 с.
8. Збірник стандартів психологічної підготовки у Збройних силах України : методичний посібник. / за ред. В.В. Клочкова. Київ : НДЦ ГП ЗС України, 2023. 337 с.
9. Кокун О.М., Мороз В.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С. Теорія і практика управління страхом в умовах бойових дій : методичний посібник. Київ–Одеса : Фенікс, 2022. 88 с.
10. Комар З. Психологічна стійкість воїна : підручник. Київ, 2017. 184 с.

11. Кравченко К.О., Тімченко О.В., Ширококов Ю.М. Соціально-психологічні детермінанти виникнення бойового стресу у військовослужбовців – учасників антитерористичної операції : монографія. Харків : НУЦЗУ, 2017. 256 с.
12. Маскування : навчальний посібник. / А. Каршень та ін. Львів : НАСВ, 2021. 148 с.
13. Морально-психологічне забезпечення у Збройних силах України : підручник : у 2 ч. Ч. 1. Вид. 2-е, перероб., зі змінами та доп. / Н.А. Агаєв, В.Г. Дикун, В.С. Чорний та ін. ; за заг. ред. В.В. Стасюка. Бровари : ТОВ 7БЦІ, 2020. 754 с.
14. Осьодло В.І., Траверсе Т.М. Психологія і війна: незасвоєні уроки Гюстава Ле Бона : монографія. Київ : Парламентське видавництво, 2022. 216 с.
15. Охорона психічного здоров'я в умовах війни : посібник / пер. з англ. Т. Семигіна, І. Павленко, Є. Овсяннікова та ін. Київ : Наш Формат, 2017. 1068 с.
16. Охременко О.Р., Мамченко С.М., Стасюк В.В., Хміляр О.Ф. Психологія суб'єкта бойових зіткнень : монографія. Київ : Хімджест, 2018. 222 с.
17. Павлушенко С.М. Психотравмуючі фактори бойової діяльності. *Вісник Національного університету оборони України ім. Івана Черняховського*. Київ, 2020. Вип. 1 (54). С. 137–143.
18. Паливода А.В. Бойовий статут Сухопутних військ Збройних сил України. Частина III (взвод, відділення, екіпаж танка). Київ, 2017. 440 с.
19. Прикладна психологія військової діяльності : підручник / за заг. ред. В.І. Осьодла. Київ : НУОУ ім. Івана Черняховського, 2022. 292 с.
20. Психологія бою / Грицевич Т.Л., Капінус О.С., Мацевко Т.М. та ін. 3-тє опрац. вид. Львів : Астролябія, 2022. 336 с.
21. Психологія бою. Діяльність командира підрозділу щодо підтримання морально-психологічного стану в ході бойових дій : навчальний посібник. / А.М. Романишин, О.В. Бойко, Д.В. Богородицький та ін. Львів : НАСВ, 2015. 320 с.
22. Синявський В.В., Сергєєнкова О.П. Психологічний словник / за ред. Н.А. Побірченко. Київ : Наук. світ, 2007. 274 с.
23. Стасюк В.В. Психологія локальних війн та збройних конфліктів : підручник. Київ : НУОУ ім. І. Черняховського, 2016. 412 с.
24. Стрес-асоційовані розлади здоров'я в умовах збройного конфлікту : монографія / В.С. Гічун, А.Г. Кириченко, В.М. Корнацький та ін. Дніпро : Акцент ПП, 2019. 324 с.
25. Тактика : навчальний посібник. / С.В. Сінкевич, І.Г. Блощинський, Л.В. Олійник та ін. Хмельницький : НАДПСУ, 2015. 448 с.
26. Хроніка війни. Частина II (російсько-українська війна 27.03 – 25.04.2022): інформаційний бюлетень / кол. авт. Київ : НУОУ ім. Івана Черняховського, 2022. 240 с.
27. Хроніка війни. Частина IV (російсько-українська війна 27.05 – 26.06.2022): інформаційний бюлетень / кол. авт. Київ : НУОУ ім. Івана Черняховського, 2022. 240 с.
28. Чеховська М.М., Москальчук Ю.Г. Сучасна воєнна доктрина Російської Федерації як загроза національній безпеці України. *Вісник Херсонського державного університету*. Херсон, 2015. Вип. 2. С. 1–5.
29. The Cambridge Dictionary of Psychology. / General Editor David Matsumoto. San Francisco State University, 2009. 587 p.

References

1. Sadkovyi, V., & Timchenko, O. (2022). *Aktualni doslidzhennia v suchasni vitchyzniani ekstreimalnii ta kryzovii psykholohii [Current research in modern domestic extreme and crisis psychology]*. Monohrafiia. Kharkiv: NUTsZU [in Ukrainian].
2. Blinov, O. (2019). *Boiova psykhična travma [Combat mental trauma]: monohrafiia*. Kyiv: Talkom [in Ukrainian].

3. Vasylenko, S. (2015). Klasyfikatsiia boiovykh psykhohennykh vtrat z urakhuvanniam dosvidu Antyterorystychnoi operatsii [Classification of combat psychogenic losses taking into account the experience of the Anti-terrorist operation]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy im. Ivana Cherniakhovskoho*. Kyiv. Pp. 37–42 [in Ukrainian].
4. Voroh zdiisniuie psykhologichni ataky na ukraïnskykh voïniv cherez sms-povidomlennia [The enemy carries out psychological attacks on Ukrainian soldiers through SMS messages]. Retrieved from: <https://armyinform.com.ua/2022/06/08/vorog-zdijsnyuye-psyhologichni-ataky-na-ukrayinskyh-voïniv-cherez-sms-povidomlennia> [in Ukrainian].
5. Ekipazh Bradley vyzhyv pislia priamoho vluchannia “Hradu” [The Bradley crew survived a direct hit by the “Hail”]. Retrieved from: <https://fakty.com.ua/ua/proisshestvija/20230615-ekipazh-bradley-vyzhyv-pislya-pryamogo-vluchannya-gradu-malyar> [in Ukrainian].
6. Timchenko, O. (2007). *Ekstremalna psykhologhiia [Extreme psychology]*. Kyiv: TOV “Avhust Treid” [in Ukrainian].
7. Kokun, O., Klochkov, V., & Moroz, V. (2022). *Zabezpechennia psykhologichnoi stiikosti viiskovosluzhbovtsiv v umovakh boiovykh diï [Ensuring the psychological stability of servicemen in combat conditions]*. Kyiv–Odesa: Feniks [in Ukrainian].
8. Klochkov, V. (2023). *Zbirnyk standartiv psykhologichnoi pidhotovky u Zbroïnykh sylakh Ukrainy [Collection of standards of psychological training in the Armed Forces of Ukraine]*. Kyiv: NDTs HP ZS Ukrainy [in Ukrainian].
9. Kokun, O., Moroz, V., Pishko, I., & Lozinska, N. (2022). *Teoriia i praktyka upravlinnia strakhom v umovakh boiovykh diï [Theory and practice of fear management in combat conditions]*. Kyiv–Odesa: Feniks [in Ukrainian].
10. Komar, Z. (2017). *Psykhologichna stiikist voïna [Psychological stability of a warrior]*. Kyiv [in Ukrainian].
11. Kravchenko, K., Timchenko, O., & Shyrokobokov, Y. (2017). *Sotsialno-psykhologichni determinanty vynykennia boïovoho stresu u viiskovosluzhbovtsiv – uchasykyv antyterorystychnoi operatsii [Socio-psychological determinants of the occurrence of combat stress in servicemen who are participants in an anti-terrorist operation]*. Kharkiv: NUTsZU [in Ukrainian].
12. Karshen, A. (2021). *Maskuvannia [Masking]*. Lviv: NASV [in Ukrainian].
13. Ahaiev, N., Dykun, V., Stasiuk, V., & Chornyï, V. (2020). *Moralno-psykhologichne zabezpechennia u Zbroïnykh sylakh Ukrainy [Moral and psychological support in the Armed Forces of Ukraine]*. u 2 ch. Ch. 1. Vyd. 2-e, pererob., zi zminamy ta dop. Brovary: TOV 7BtsI [in Ukrainian].
14. Osodlo, V., & Traverse, T. (2022). *Psykhologhiia i viïna: nezasvoïeni uroky Hiustava Le Bona [Psychology and War: Unlearned Lessons of Gustave Le Bon]*. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo [in Ukrainian].
15. Semyhina, T., Pavlenko, I., & Ovsiannikova, Ye. (2017). *Okhorona psykhichnoho zdorovia v umovakh viïny [Protection of mental health in conditions of war]*. Kyiv: Nash Format [in Ukrainian].
16. Okhremenko, O., Mamchenko, S., Stasiuk, V., & Khmiliar, O. (2018). *Psykhologhiia subiekta boiovykh zitknen [Psychology of the subject of combat clashes]*. Kyiv: Khimdzhest [in Ukrainian].
17. Pavlushenko, S. (2020). Psykhotravmuiuchi faktory boïovoi diïalnosti [Psychotraumatic factors of combat activity]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy im. Ivana Cherniakhovskoho*. Kyiv. Pp.137–143 [in Ukrainian].
18. Palyvoda, A. (2017). Boïovyi statut Sukhoputnykh viisk Zbroïnykh syl Ukrainy. Chastyna III (vzvod, viddilennia, ekipazh tanka) [Combat charter of the Ground Forces of the Armed Forces of Ukraine. Part III (platoon, division, tank crew)]. Kyiv [in Ukrainian].
19. Osodlo, V. (2022) Prykladna psykhologhiia viiskovoi diïalnosti [Applied psychology of military activity]: pidruchnyk. NUOU im. Ivana Cherniakhovskoho [in Ukrainian].

20. Hrytsevych, T., Kapinus, O., & Matsevko T. (2022). *Psykhohohiia boiu [Psychology of battle]*. 3-tie oprats. vyd. Lviv: Astroliabiia [in Ukrainian].
21. Romanyshyn, A., Boiko, O., & Bohorodytskyi, D. (2015). *Psykhohohiia boiu. Diialnist komandyra pidrozdilu shchodo pidtrymannia moralno-psykhohichnoho stanu v khodi boiovykh dii [Psychology of battle. Activities of the unit commander to maintain morale and psychological state during hostilities]*. Lviv: NASV [in Ukrainian].
22. Pobirchenko, N., Syniavskiy, V., & Serhieienkova, O. (2007). *Psykhohohichni slovnyk [Psychological dictionary]*. Kyiv: Nauk. Svit [in Ukrainian].
23. Stasiuk, V. (2016). *Psykhohohiia lokalnykh viin ta zbroinykh konfliktiv [Psychology of local wars and armed conflicts]*. Kyiv: NUOU im. I. Cherniakhovskoho [in Ukrainian].
24. Hichun, V., Kyrychenko, A., Kornatskyi, V., Miasnykov, H., Naida, S., Osodlo, V., Stebliuk, V., & Shvets, A. (2019). *Stres-asotsiiiovani rozlady zdorovia v umovakh zbroinoho konfliktu [Stress-related health disorders in armed conflict conditions]*. Dnipro: Aktsent PP [in Ukrainian].
25. Sinkevych, S., Bloshchynskiy, I., & Oliinyk, L. (2015). *Taktyka [Tactics]*. Khmelnytskyi: NADPSU [in Ukrainian].
26. Khronika viiny. Chastyna II (rosiisko-ukrainska viina 27.03–25.04.2022) [Chronicle of the war. Part II (Russian-Ukrainian war March 27 – April 25, 2022)]. informatsiinyi biuletен. Kyiv: NUOU im. Ivana Cherniakhovskoho [in Ukrainian].
27. Khronika viiny. Chastyna II (rosiisko-ukrainska viina 27.05–26.06.2022) [Chronicle of the war. Part II (Russian-Ukrainian war May 27 – June 26, 2022)]. informatsiinyi biuletен. Kyiv: NUOU im. Ivana Cherniakhovskoho [in Ukrainian].
28. Chekhovska, M., & Moskalchuk, Yu. (2015). Suchasna voienna doktryna Rosiiskoi Federatsii yak zahroza natsionalnii bezpetsi Ukrainy [The modern military doctrine of the Russian Federation as a threat to the national security of Ukraine]. *Visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu*. Kherson. Pp. 1–5 [in Ukrainian].
29. Matsumoto, D. (2009). *The Cambridge Dictionary of Psychology*. General Editor. San Francisco State University [in English].

Ukrainets V. M.

Adjunct at the Department of Internal Communications
National Defence University of Ukraine

INFLUENCE OF PSYCHOLOGICAL FACTORS OF DEFENSIVE COMBAT ON THE STRESS RESISTANCE OF PERSONNEL OF MECHANISM UNITS

The article analyzes foreign and domestic modern scientific sources related to the study of psychological aspects of wars and local armed conflicts. The main destructive factors of the combat situation and their influence on the psyche of military personnel were studied. The general aspects of the performance of tasks by servicemen of mechanized units in the conditions of conducting a defensive battle are considered. The psychological factors of defensive combat are summarized, as well as the peculiarities of their influence on the structural components of the stress resistance of military personnel in the conditions of defensive combat. External factors determine the impact of natural and climatic conditions, the duration of hostilities, and the ergonomics of military equipment on the conduct of a defensive battle. Internal factors determine the reactions and behaviour

of servicemen in battle, determined by innate and acquired individual psychological characteristics (character, temperament, emotions, intelligence, motives etc.).

Key words: military serviceman, combat operations, combat stress, stressors, stress resistance, external factors, internal factors, post-traumatic stress disorder.

УДК 37.017:871.161.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2023.2.8>

Швець В. В.

кандидат психологічних наук, здобувач вищої освіти ступеня доктора наук
кафедри педагогіки та освітнього менеджменту

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

e-mail: vlada90@meta.ua

ORCID ID: 0000-0001-7384-2039

ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ТА ДУХОВНОГО ВИХОВАННЯ У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті здійснено аналіз дослідження творчості Т. Шевченка, сформувано припущення звернення поета до давніх знань єдності світу та визначення ролі людини залежно від її віри. Вивчено звернення до теми сирітства у творчості Т. Шевченка як соціального фактора зниження рівня соціального благополуччя населення.

Метою статті є висвітлення глибини біблійних канонів, що лягли в основу світоглядного бачення творчості Тараса Шевченка, та висвітлюють норми соціальної просвіти молоді. Завдання – виявити ключові позиції соціального впливу на молодь як інструменту просвіти та духовного виховання. Методами дослідження, що лягли в основу статті, стали системний та теоретичний (аналіз та синтез результатів досліджень з цього питання).

Здійснено висновки, що роль соціального та духовного проповідника Т. Шевченка у системі формування цінностей соціальної взаємодії є об'єктом для розвідок соціальних студій. Більшість поетичних послань містять у собі приховану історію краю та на рівні з Біблією формують неписану історію становлення людства. «Кобзар» Т. Шевченка та Святе Письмо стають духовною скарбницею оселі та потужною зброєю у вихованні молоді, незамінним інструментом у роботі фахівців соціальної сфери. Подальших досліджень у контексті формування принципів збереження ментального благополуччя та духовних цінностей молоді в період воєнних конфліктів заслуговують поезії історичного спрямування митця.

Ключові слова: ментальне здоров'я, молодь, виховання, історія, соціальна робота, духовний розвиток, благополуччя.

Постановка проблеми. Одним із важливих аспектів виховного спрямування молоді є духовний розвиток через комплексну систему допомоги сім'ям і дітям; зовнішньоекономічне і міжнародне співробітництво; якісна підготовка кадрів. Від активного втручання держави у врегулювання такої функції залежить добробут та процвітання нації. Якщо розглядати питання соціального добробуту населення на державотворчому рівні, то маємо поєднання законодавчої, виконавчої, судової влади, що через діяльність президента формує норми добробуту. Якщо розглядати питання із позиції норми та моралі, то можемо прослідкувати вплив сімейної, духовної, соціальної влади, які формують економічний добробут населення. Для реалізації соціальної політики та комунікації на належному рівні між державними нормами та духовними цінностями необхідно є наявність провід-

ника-педагога як представника кожного соціального класу. Яскравим представником такого проповідника норм моралі та закону є Тарас Григорович Шевченко.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Дослідження творчості Т. Шевченка має різні вектори. Так, Г. Конончук [12] у дослідженні наводить змістовий аналіз праць Т. Шевченка, згідно з яким видно, що епістолярну спадщину досліджували такі науковці, як Л. Башманівська, Ю. Безхутрий, В. Калашник, М. Філон, М. Коцюбинська, С. Богдан, А. Ільків, К. Ленець, Ж. Ляхова, М. Мозер, В. Русанівський, І. Светлишева, П. Тимошенко, А. Шаповалова та ін. Психологізм творчості вивчали представники давньої психоаналітичної студії С. Балея «З психології творчості Шевченка» [1] (В. Пахаренко, Л. Плющ, Л. Новиченко, Є. Нахлік, І. Дзюба, О. Забужко, Г. Грабович). Вивченню власне мови творів Т. Шевченка присвячено монографії В. Ільїна, П. Петрової, В. Русанівського. Фраземіку в текстах Т. Шевченка і крилаті та афористичні вислови поета досліджували М. Коломієць, С. Єрмоленко, Л. Добржанська та ін. Фонетичні, орфоепічні й ритмічні особливості мови Т. Шевченка були в центрі уваги таких мовознавців, як О. Синявський, А. Колодяжний, О. Клименко, Н. Чамата, В. Склярєнко та ін. Морфологічні і словотвірні особливості Шевченкових текстів вивчали менш активно. Це публікації П. Тимошенка, Б. Кобилянського, К. Ленець та ін. Специфіку синтаксичної організації (і експресивний синтаксис) Шевченкових творів аналізували Т. Зайцева, В. Ільїн, В. Моренець та ін. Змістовне дослідження генія Шевченка [1–23] є прикладом важливості його світоглядної позиції у світі мистецтва, науки та педагогіки.

Метою статті є висвітлення глибини біблійних канонів, що лягли в основу світоглядного бачення творчості Тараса Шевченка та висвітлюють норми соціальної просвіти молоді.

Завдання – виявити ключові позиції соціального впливу на молодь з метою просвіти та духовного виховання.

Методами дослідження, що лягли в основу статті, стали системний та теоретичний (аналіз та синтез результатів досліджень з цього питання).

Результати дослідження. Дослідження соціальних політик, прихованих у творчості Тараса Шевченка, є цариною відкриттів. Аналіз творів показує, що питання соціального благополуччя є наскрізним у творчості Т. Шевченка. Питання сирітства, які мають чітке розмежування у творах, демонструють не лише соціальний занепад, а й духовне зубожіння народу. Розглянемо приклади соціального сирітства, які поет демонструє на прикладах обездолених дітей України: *образ неоплаканого сироти-козака, що загинув на чужині («Причинна»); образ дівчини-сироти, що чекає коханого («Причинна», «На вічну пам'ять Котляревському»); духовне сирітство («Тополя», «Катерина»); сирітство ліричного «я» («На вічну пам'ять Котляревському»); сирітство автора («На вічну пам'ять Котляревському», «До Основ'яненка»); узагальнений образ сироти, який залежить від думки оточення («На вічну пам'ять Котляревському»)* або якому «тяжко, важко

в світі жити сироті без роду.., хоч з гори та в воду» («Думка»), або якому «сонце світить (Світить, та не гріє)» («Катерина»); образ покритки-сироти при живих батьках, образ батьків-сиріт, що відцуралися доньки-покритки («Катерина»); узагальнений образ духовного сирітства українського народу після втрати І.П. Котляревського («На вічну пам'ять Котляревському»); метафоричний образ дум-сиріт («Думи мої, думи мої»); образ сироти-кобзаря («Перебендя», «Катерина»); образ злиденного сироти-байстряти («Катерина»); образ сироти-собаки, що живе в неволі, життя якої краще, ніж у байстряти («Катерина»); образ України як невтішної жебрачки-сироти, яка «понад Дніпром плаче» («До Основ'яненка»).

У поетичних творах Т. Шевченка приховано значно глибший сенс сирітства, ніж це помітно на перший погляд. Апелювання автора до біблійних мотивів та глибини духовних цінностей показує, що дотримання принципів чоловічої влади (законодавчої, судової, виконавчої) та жіночого начала (духовного, соціального, родинного) можна зберегти економічне процвітання та отримати вічну благодать. Накладання двох трикутників влади формує пентаграму. Перші відомості про пентаграму сягають IV тис. до н. е. і відносяться до шумерського міста Урук, що дозволяє зробити припущення, що цей символ був відомий і нашим предкам – прадавнім оріям [21].

З часом ці символи втратили свою знаковість у свідомості людства, що призвело до занепаду глибинних уявлень, а відповідно, і духовного зубожіння.

Якщо врахувати, що Нава – це минуле – вода; Права – це минуле – повітря; Нава – це майбутнє – земля; Права – це майбутнє – вогонь, то на пентаграмі це матиме такий вигляд [21].

З цих пектаграм видно, що вплив поклоніння перед жіночим началом був властивий не лише християнам, а й язичникам, та так званим «єретикам», яких знищувала католицька церква.

У поезії Т. Шевченка [24; 25; 26] поклоніння Воді, Землі, вплив сили Повітря та сакральне очищення Вогнем прослідковується майже у кожному творі («Тризна. Посвята», «Сова», «Дівичії ночі», «Єретик», «Великий льох», «Наймичка», «І мертвим, і живим, і ненародженим...», «Заповіт», «Думка» та ін.) [25], як і причинно-наслідкові зв'язки у долі людини. Варто зазначити, що в процесі

Рис. 1. Символ чоловічого впливу

Рис. 2. Символ жіночого впливу

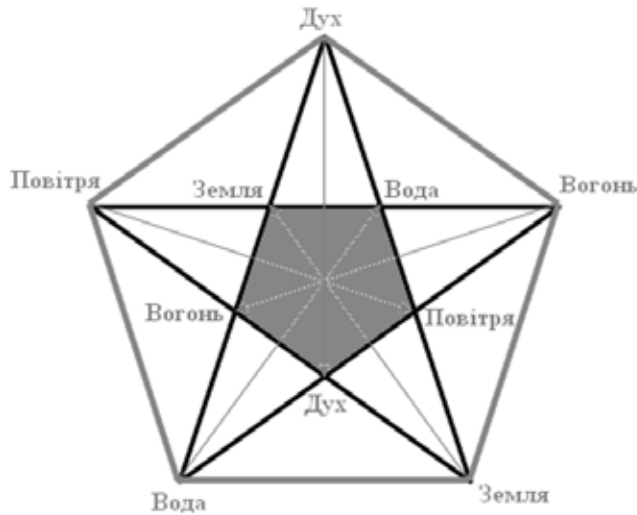

Рис. 3. Пентаграма 1 [21]

Рис. 4. Пентаграма [21]

становлення християнства значна частина цінностей була видозмінена, що породило низку соціальних викликів, зокрема і духовне зuboжіння, що можна назвати сирітством. Звернення до пентаграми в колі, яке розділяє життя на Наву, Праву, Яву, дозволяє побачити символ людини та принципи духовного розвитку. Звернення у творчості до Божественних законів демонструє глибину розвідок Т. Шевченка у питаннях добробуту населення.

На відміну від наукових праць, письменник описує не лише додаткові факти, які не підлягають цензурі наукових відкриттів, а й містить глибину вірувань та традицій епохи. Науковий погляд учених дозволяє стверджувати, що відчуження, розрив зв'язків між світом батьків і дітей, дефіцит поваги до дитини, її індивідуальності, незахищеність від певних проявів середовища як факт соціального сирітства набув поширення з 50-х років ХХ століття. У науковій літературі використовується термін «соціальний сирота», що пов'язаний з ростом кількості «дітей вулиці». Натомість поет акцентує увагу на духовних причинах: непокорі, прагненню до втілення бажань, відмові від родинних принципів та правил роду як індикаторів поширення сирітства не лише серед дітей, батьків, а й творців

Рис. 5. Структура соціальної єдності

історії України («Великий льох», «Лілея», «Русалка», «Відьма», «Думка», «Катерина», «Н. Маркевич», «Лебедин») [25].

Соціально-психологічні дослідження проблеми соціального сирітства висвітлено в працях І. Трубавіної, Ю. Якубова, А. Пономарьова.

Проблемам соціального забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, захисту прав та інтересів такої категорії осіб свої роботи присвятили В. Андреєв, Н. Болотіна, В. Бурак, Л. Волинець, К. Добромилов, М. Захаров, О. Карпенко, В. Кобелева, Н. Максимова, О. Мачульська, В. Москалюк, А. Нечаєва, Д. Шконов, І. Пеша, П. Пилипенко, Н. Поліс, С. Прилипка, С. Синчук, І. Сирота, Б. Сташків, О. Стремоухов, Є. Тучкова та інші дослідники.

У соціокультурній перспективі соціальне сирітство характеризується послабленням поля соціального контролю з боку базисних соціальних інститутів (сім'ї, школи), порушенням процесу міжособистісної комунікації, обмеженням доступу до необхідних ресурсів та можливостей індивідуального розвитку.

До категорій соціальних сиріт, згідно з дослідженнями вчених (таких як М. Воронцова, Т. Дубровська, В. Макаров, М. Галагузова, Л. Мардахаєв, І. Тернова, Н. Грачова), належать безпритульні, діти вулиць, бездоглядні, відмовні, підопічні, прийомні, діти групи ризику, підкидьки, відібрані. Верні дослідив, що мами, які перебували у стресі, народжують недоношених дітей з вагою нижче середньої зі схильністю до гіперактивності, легкої збудливості, з коліками у ранньому віці. Дитина батьків, які перебували в атмосфері війни, здатна перебувати у реактивному стані у разі відсутніх для цього умов небезпеки. Оскільки в генах лишається пам'ять попередніх поколінь, то відповідно епігенетичні маркери відповідають за те, як особистість реагує на стрес у подальшому житті. Стресові події здатні змінювати чутливість до стресових впливів у наступних поколіннях (Е. Нестлер). Оскільки досвід попередніх поколінь здатний впливати на реакції нащадків, травма батьків стає особистою травмою дитини, а її поведінка відображає емоційні проблеми самої дитини (Д. Сок).

Біблійні мотиви у творчості Т. Шевченка стають основою соціального добробуту та духовного виховання родини, а зовнішні соціальні виклики – основою аскези для вічного життя. Так, під час аналізу поезій можна знайти приховані послання соціального виховання, зокрема: *бажання породжує пристрасть, а плотська любов є вірою пропащих душ, бажання треба обмежувати* («Тарасова ніч», «Тополя», «Катерина»); *людина народжується, щоб служити Богу, щоб знайти себе, не потрібно втрачати віри, а заблукати, значить розпочати пошуки правильного шляху* («Псалми Давидові», «Катерина»); *для батьків їхні діти є джерелом найбільшої радості, дочка – це відображення батька, її чесноти є ознакою правильного виховання батька, діти не мають засмучувати батьків* («Катерина», «Минають дні, минають ночі»); *якщо людина припиняє служити Богу, то стає ніким* («І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє»); *не можна змінювати правил,*

створених Богом («Псалми Давидові»); страх – це зникнення у мороці невідомості («1840», «Мар’яна-черниця»); доля визначається при народженні дитини.

В умовах стрімкого розвитку різних сфер життя зазнають трансформацій та змін і ціннісні орієнтири як окремих спільнот, так і окремих людей. У сучасному суспільстві затребуваними є цінності життя і здоров’я людини, сім’ї і батьківства, справедливості і права, свободи і гідності та ін. Особливе значення упродовж тисячоліть людського існування належить цінностям сім’ї та батьківства. Добробут, стабільність, цінності, культура окремої сім’ї визначають рівень розвитку певного суспільства. Щасливе сімейне життя є передумовою здоров’я людини, її самореалізації, досягнення успіху в професійній сфері. І навпаки, сімейні проблеми загрожують порушенням нормальної життєдіяльності людини. Аналіз наукових досліджень учених дозволяє виокремити декілька наукових підходів у визначенні сутності соціального сирітства: *соціально-економічний* (Є. Рибинський, В. Бочарова, М. Лазутова); *психолого-педагогічний* (Н. Іванова, Л. Оліференко), *правовий* (Л. Пірог, С. Бандура); *соціологічний* (Г. Осадча, Є. Проніна – причини дитячої зайнятості та дитячого жебрацтва; С. Стівенсон – специфіка життя вуличних дітей в умовах тіньових громад; Є. Волянська – соціальні детермінанти підліткової агресії).

Українські соціологи (І. Пеша, Л. Волинець, Н. Комарова, Б. Кобзарь, В. Яковенко, О. Балакірєва та ін.) вивчають проблему становища безпритульних дітей як наслідок неблагополуччя в родині. Вчені розглядають соціальні наслідки позбавлення дітей батьківської опіки, а також аналізують взаємини дітей і батьків, місце та роль родини в житті дитини. Т. Шевченко ж у своєму поетичному доробку наводить інший приклад знищення соціального добробуту («Інтродукція», «Титар», «Великий льох», «Свято в Чигирині», «Катерина», «Треті Півні», «Червоний банкет» та ін.) [25]. Автор наводить читача на роздуми, згідно з якими зречення історії краю та норм моралі призводить до наслідків кровопролиття, облоги. Так, у поемі «Гамалія» розкрито питання турецької облоги та зазіхань Візантії. Митець опирається на літературно-історичні джерела Дмитра Бантиша-Каменського, повісті Михайла Чайковського, праць Пилипа Корольова. Поема була написана в Петербурзі та оспівує ліричного героя Гамалія, який визволяє побратимів. Проте між рядків поет описує вплив представників польського шляхетного роду Висоцьких (рід Гамалії XVII–XVIII ст. вважається українсько-старшинським), які об’єдналися з Богданом Хмельницьким та виконували дипломатичні доручення в Туреччині. В Україні польська знать мала великий вплив через опосередкований вплив Німеччини, Росії та шляхом переписування історії:

*«Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрість би була своя.
А то залізете на небо:
– І ми – не ми, і я – не я!
І все те бачив, і все знаю:*

*Нема ні пекла, ані раю,
Немає й бога, тільки я!
Та куций німець узлуватий,
А більш нікого!.. – Добре, брате,
Що ж ти такеє?*

– Нехай скаже
Німець. Ми не знаєм. –
Отак-то ви навчаєтесь
У чужому краю!
Німець скаже: – Ви моголи. –
– Моголи! моголи! –
Золотого Тамерлана
Онучата голі.
Німець скаже: – Ви слав'яни.
– Слав'яни! слав'яни!
Славних прадідів великих
Правнуки погані!

І Коллара читаєте
З усієї сили,
І Шафарика, і Ганка,
І в слав'янофіли
Так і претесь... І всі мови
Слав'янського люду –
Всі знаєте. А свої
Дастьбі... Колись будем
І по-своєму глаголать,
Як німець покаже
Та до того й історію
Нашу нам розкаже» [25, с. 285–286].

Ці рядки демонструють скептичне ставлення митця до творення історії України та його прагнення інформувати народ про обмеження, які існують у системі політичної влади на території України.

Психологи та педагоги звертають увагу на вивчення рівня тривожності в дітей, які проживають у неблагополучних родинах, а також сім'ях, в яких батьки заклопотані власною кар'єрою (С. Воскобойникова, Г. Міньковський, В. Оржеховська, М. Алексеева та ін.), тоді як у творчому доробку Т. Шевченка достеменно описано способи збереження родинного добробуту та розквіту державності, зокрема через звернення до природи, віру в Бога, обмеження бажань, повагу до предків, шанування історії та культури краю, збереження вільного непохитного духу свободи.

Висновки. Роль соціального та духовного проповідника Т. Шевченка у системі формування цінностей соціальної взаємодії є об'єктом для розвідок соціальних студій. Більшість поетичних послань містять у собі приховану історію краю та на рівні з Біблією формують неписану історію становлення людства. «Кобзар» Т. Шевченка та Святе Письмо стають духовною скарбницею оселі та потужною зброєю у вихованні молоді, незамінним інструментом у роботі фахівців соціальної сфери. Подальших досліджень у контексті формування принципів збереження ментального благополуччя та духовних цінностей молоді в період воєнних конфліктів заслуговують поезії історичного спрямування.

Список використаних джерел і літератури

1. Балеї С. З психології творчості Шевченка. Черкаси, 2001. С. 55.
2. Барабаш Ю. Людей і господа любить (любов як ментальна й поетична константа творчості Тараса Шевченка). *Слово і Час*. 2007. № 3. С. 3–19. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11377/01-Barabash.pdf?sequence=1>.
3. Безпояско О. Шевченківські традиції в словотворі інтернаціоналізмів. *Культура слова*. 1984. № 26.
4. Ващенко В. Мова Тараса Шевченка. Харків, 1961. 252 с.
5. Дзюба І. Тарас Шевченко. Київ, 2005. С. 200.

6. Добржанська Л. Крилаті Шевченкові вислови. *Українська мова і література в школі*. 1961. № 1.
7. Єременко О. Макросистемність етноконцепту кобзаря у творчості Тараса Шевченка. *Слово і Час*. 2007. № 9. С. 26–34.
8. Єрмоленко С. Неокраєне крило слова (Афористичність Шевченкових висловів). *Урок української*. 2003. № 4.
9. Кобилянський Б. До морфологічної характеристики мови Т. Шевченка як літературної норми. *Українська мова і література в школі*. 1964. № 3.
10. Колодяжний А. Звукова інструментовка поезій Т.Г. Шевченка. *Українська мова і література в школі*. 1965. № 2.
11. Коломієць М. Фразеологічна синоніміка творів Т. Шевченка. *Українська мова і література в школі*. 1992. № 3–4.
12. Конторчук Г. Творчість Тараса Шевченка як об'єкт мовознавчих студій. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/11815/1/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%87%D1%83%D0%BA%20.pdf>.
13. Ленець К.В. «Друже мій єдиний!»: Початкова формула звертання в листах Т. Шевченка. *Культура слова*. Київ, 1989. № 37.
14. Нахлік Є. Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики. Львів, 2003. С. 350.
15. Новосельська Н.Т. Поезія Тараса Шевченка як чинник патріотичного виховання молодших школярів (на матеріалах читанок для початкової школи). URL: <http://surl.li/nelfd>.
16. Піддубна Н.В. Вербалізація релігійних почуттів у листах Тараса Шевченка. *Лінгвістичні дослідження* : збірник наукових праць ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. 2015. № 39. С. 97–103.
17. Плющ І. «Причинна» і деякі проблеми філософії Шевченка. *Сучасність*. 1979. Ч. 3. С. 12, 17, 18, 19, 23, 27, 29, 10.
18. Русанівський В. У слові – вічність. Мова творів Т.Г. Шевченка. Київ : Наукова думка, 2002. 240 с.
19. Синявський О. Деякі про Шевченкову мову. Спроба в'янути деякі сумнівні моменти Шевченкової вимови. *Україна*. 1925. № 1–2.
20. Смілянська В. Шевченкознавчі роздуми. Київ, 2005. С. 82.
21. Таємниці пентаграми (або звідки взялося ім'я юдейського бога Іегови). 2023, 23 жовтня. URL: <https://firtka.if.ua/blog/view/taemnici-pentagrami-abo-zvidki-vzalosa-ima-udejskogo-boga-iegovi42340>.
22. Тихолоз Б. Апологія розкутого еросу в пізній ліриці Тараса Шевченка та Івана Франка. *Сучасність*. 2005. № 3.
23. Тищенко Т. Освітні ідеї Тараса Григоровича Шевченка. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/3502/1/Tyschenko.pdf>.
24. Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. Т. 5. Київ, 2003. С. 184.
25. Шевченко Т.Г. Кобзар. / Іл. І.С. Марчука. Київ : Дніпро, 1994 с. 687 с.
26. Шевченко Т.Г. Три літа: Вибране: Поезії. Драми. Повісті. Листування. Київ : Книговид. Центр «Посредник» Ltd, 1994. 413 с.

References

1. Balei, S. (2001). *Z psykholohii tvorchosti Shevchenka [On the psychology of Shevchenko's creativity]*. Cherkasy, 55. [in Ukrainian].
2. Barabash, Yu. (2007). Liudei i hospoda liubyt (liubov yak mentalna u poetychna konstanta tvorchosti Tarasa Shevchenka) [He loves people and God (love as a mental and poetic constant in Taras Shevchenko's creativity)]. *Slovo i Chas – Word and Time*, 3, 3–19 [in Ukrainian].

3. Bezpoiasko, O. (1984). Shevchenkivski tradytsii v slovtvori internatsionalizmiv [Shevchenko's traditions in the word formation of internationalisms]. *Kultura slova – The culture of the word*, 26. [in Ukrainian].
4. Vashchenko, V. (1961). *Mova Tarasa Shevchenka [Taras Shevchenko's speech]*. Kharkiv [in Ukrainian].
5. Dziuba, I. (2005). *Taras Shevchenko [Taras Shevchenko]*. Kyiv [in Ukrainian].
6. Dobrzhanska, L. (1961). Krylati Shevchenkovi vyslovy [Shevchenko's winged sayings]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli – Ukrainian language and literature at school*, 3 [in Ukrainian].
7. Yeremenko, O. (2007). Makrosystemnist etnokontseptu kobzaria u tvorchosti Tarasa Shevchenka [The macrosystemic nature of the ethnoconcept of the kobzar in the works of Taras Shevchenko]. *Slovo i Chas – Word and Time*, 9, 26–34 [in Ukrainian].
8. Yermolenko, S. (2003). Neokraiane krylo slova (Aforystychnist Shevchenkovykh vysloviv) [The vast wing of the word (Aphoristic nature of Shevchenko's sayings)]. *Urok ukrainskoi – Ukrainian lesson*, 4 [in Ukrainian].
9. Kobylianskyi, B. (1964). Do morfolohichnoi kharakterystyky movy T. Shevchenka yak literaturnoi normy [On the morphological characterization of Shevchenko's language as a literary norm]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli – Ukrainian language and literature at school*, 3 [in Ukrainian].
10. Kolodiazhnyi, A. (1965). Zvukova instrumentovka poezii T.H. Shevchenka [Sound instrumentation of Shevchenko's poems]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli – Ukrainian language and literature at school*, 2 [in Ukrainian].
11. Kolomiets, M. (1992). Frazelohichna sinonimika tvoriv T. Shevchenka. *Ukrainska mova i literatura v shkoli – Ukrainian language and literature at school*, 3–4 [in Ukrainian].
12. Kontorchuk, H. (2010). Tvorchist Tarasa Shevchenka yak ob'ekt movoznavchykh studii [Taras Shevchenko's works as an object of linguistic studies]. Retrieved from: <http://eprints.zu.edu.ua/11815/1/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%87%D1%83%D0%BA%202.pdf> [in Ukrainian].
13. Lenets, K.V. (1989). «Druzhe mii yedynyi!»: Pochatkova formula zvertannia v lystakh T. Shevchenka [“My only friend!”: The initial formula of address in Taras Shevchenko's letters]. *Kultura slova – The culture of the word*, 37 [in Ukrainian].
14. Nakhlik, Ye. (2003). Dolia – Los – Sudba: Shevchenko i polski ta rosiiski romantyky [Fate – Los – Destiny: Shevchenko and the Polish and Russian Romantics]. *Problemy slovianoznavstva – Problems of Slavic Studies*, 350 [in Ukrainian].
15. Novoselska, N.T. (2017). Poeziia Tarasa Shevchenka yak chynnyk patriotychnoho vykhovannia molodshykh shkoliariv (na materialakh chytanok dlia pochatkovoï shkoly) [Taras Shevchenko's poetry as a factor in the patriotic education of junior schoolchildren (based on the materials of readings for primary school)]. Retrieved from: <http://surl.li/nelfd> [in Ukrainian].
16. Piddubna, N.V. (2015). Verbalizatsiia relihiinykh pochuttiv u lystakh Tarasa Shevchenka [Verbalization of religious feelings in Taras Shevchenko's letters]. *Linhvistychni doslidzhennia: zbirnyk naukovykh prats KhNPU im. H.S. Skovorody – Linguistic research: Collection of scientific works of H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University*, 39, 97–103 [in Ukrainian].
17. Pliushch, I. (1979). “Prychynna” i deiaki problemy filosofii Shevchenka [“Causal” and Some Problems of Shevchenko's Philosophy]. *Suchasnist – Modernity*, (3), 12, 17, 18, 19, 23, 27, 29, 10 [in Ukrainian].
18. Rusanivskyi, V. (2002). *U slovi – vichnist. Mova tvoriv T.H. Shevchenka [Eternity is in the word. The language of Taras Shevchenko's works]*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
19. Syniavskyi, O. (1925). Deshcho pro Shevchenkovu movu. Sprba vyiasnyty deiaki sumnivni momenty Shevchenkovoï vymovy [Something about Shevchenko's language. An attempt to clarify some questionable aspects of Shevchenko's pronunciation]. *Ukraina – Ukraine*, 1–2 [in Ukrainian].

20. Smilianska, V. (2005). Shevchenkoznavchi rozmysly [Shevchenko Studies Reflections]. Kyiv, 82 [in Ukrainian].
21. Taiemnytsi pentahramy (abo zvidky vzialosia imia yudeiskoho boha Iiehovy) [The mysteries of the pentagram (or the origin of the name of the Jewish god Jehovah)] (n.d.). *firtka.if.ua*. Retrieved from: <https://firtka.if.ua/blog/view/taemnici-pentagrami-abo-zvidki-vzalosia-ima-udejskogo-bo-ga-iegovi42340> [in Ukrainian].
22. Tykholoz, B. (2005). Apolohiia rozkutoho erosu v piznii lirytsi Tarasa Shevchenka ta Ivana Franka [Apology for uninhibited eros in the late lyrics of Taras Shevchenko and Ivan Franko]. *Such-asnist – Modernity*, 3 [in Ukrainian].
23. Tyshchenko, T. Osvitni idei Tarasa Hryhorovycha Shevchenka [Educational ideas of Taras Shevchenko]. *dspace.pnpu.edu.ua*. Retrieved from: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/3502/1/Tyschenko.pdf> [in Ukrainian].
24. Shevchenko, T. Zibrannia tvoriv [Collected works]. (Vols 5–6). Kyiv [in Ukrainian].
25. Shevchenko, T. (1994). *Kobzar [Kobzar]*. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
26. Shevchenko, T. (1994). *Try lita: Vybrane: Poezii. Dramy. Povisti. Lystuvannia [Three Summers: Selected: Poems. Dramas. Stories. Correspondence]*. Kyiv: Knyhovyd. Tsentr «Posrednyk» Ltd. [in Ukrainian].

Shvets V. V.

Candidate of Psychological Sciences, Doctoral Student at the Department of Pedagogy and Educational Management
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

PRINCIPLES OF SOCIAL WORK AND SPIRITUAL EDUCATION IN THE WORKS OF TARAS SHVCHENKO

The article analyzes the study of Taras Shevchenko's works, formulates the assumption that the poet appealed to the ancient knowledge of the unity of the world and defined the role of a person depending on his or her faith. The author studies the appeal to the theme of orphanhood in the works of Taras Shevchenko as a social factor of reduction of the level of social well-being of the population.

The purpose of the article is to reveal the depth of the biblical canon that formed the basis of Taras Shevchenko's worldview and to highlight the norms of social education of young people. The task is to identify the key positions of social influence on young people as an instrument of education and spiritual upbringing. The research methods that formed the basis of the article were systematic and theoretical (analysis and synthesis of research results on this issue).

It is concluded that the role of Taras Shevchenko's social and spiritual preacher in the system of formation of values of social power is an object of research in social sciences. Most of the poetic messages contain the hidden history of the region and, together with the Bible, form an unwritten history of the formation of mankind. Taras Shevchenko's "Kobzar" and the Holy Scriptures become the spiritual treasury of the home and a powerful weapon in the education of young people, an indispensable tool in the work of social workers. The poet's historical poetry deserves further research in connection with the formation of principles of preserving the mental well-being and spiritual values of young people during military conflicts.

Key words: mental health, youth, education, history, social work, spiritual development, well-being.

УДК 159.316.772.5

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2023.2.9>

Zasiekin A. A.

Candidate of Psychological Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Psychology
and Socio-Humanitarian Sciences,
Academician Yuri Bugay International Scientific and
Technical University
ORCID ID: 0009-0008-3825-8548

A PSYCHOLOGICAL STUDY OF DISCOURSE PRACTICES OF COLLEGE STUDENTS' VIRTUAL COMMUNICATION

This article investigates the discourse practices of college students in virtual communication, emphasizing the impact on personal changes. The research aims to find out psychological features of college students' discourse practices based on their virtual communication written products – email letters. The study employs Fairclough's (2010) three-dimensional model and the social constructionism approach to explore the relationship between discursive practices and social practices, drawing parallels with Vygotsky's (1978) sociocultural theory. The research analyzes 310 student emails, employing Critical Discourse Analysis, content analysis, and intent analysis to examine communication styles and motives. The findings reveal that virtual communication contributes to changes in the emotional and behavioural aspects of students, including increased anxiety, depression, social frustration, loneliness, aggressiveness, and motivation to avoid failure. The research identifies dominant communication styles such as dramatic, contradictory, attentive, and reliable, often observed concurrently in emails.

Key words: virtual communication, college students, discourse practice, content analysis, intent analysis.

Introduction. Research background. In today's world, virtual communication encompasses various forms of communication like emails, text messages, webchats, etc. that do not require in-person interaction. The significance of being clear and using the appropriate tone is just as essential in virtual communication as it is in face-to-face communication. In the professional sphere, emails are considered one of the most reliable and effective means of communication. The study of discourse practices of college students' virtual communication is conditioned by the research within the discursive paradigm, particularly in the context of the social constructionism approach, which is consistent with the methodology of cultural and historical theory. The research algorithm was developed based on N. Fairclough's three-dimensional model [7; 8]. From the perspective of this model, there is a clear distinction between discursive and social practices. According to social constructionism, personality is created through constructing these levels – text, discursive and social practices. Therefore, the study of any personal constructs is not only possible but also necessary through the identification of the specifics of these levels.

H. Fairclough (2010) notes that the first step of the algorithm should be formulating the problem [7]. The basic principle is that discourse practices are in a dialectical relationship with social practice: any discourse is socially conditioned. Therefore, the formulation of the problem always coincides with the establishment of actual social practice. According to N. Fairclough, social practice is often the subject of interdisciplinary research – sociology, political science, history, social psychology and the like.

As we can see, the idea that social practice determines discursive practice, which in turn creates a personality, resonates with Leo Vygotsky's sociocultural theory, in particular with the idea of the mediated nature of the human psyche through the influence of social interaction that plays a fundamental role in the development of cognition [9].

Formulation of the problem. Virtual communication as a factor of personal changes in students also involves the study of social practice surrounding the virtual personality – the Internet space. The Internet space, covering a wide variety of signs (verbal, figurative), creates a specific form of consciousness in a constant interactive mode with the dominance of visual and figurative operations. The mediation of the psyche by virtual signs also generates personal changes. These include, first of all, changes in the emotional and behavioural spheres of the personality: anxiety, depression, social frustration, loneliness, aggressiveness and motivation to avoid failure. **The purpose of the study** is to find out psychological features of college students' discourse practices based on their virtual communication written products – email letters.

Method. Material. In our study, the material was written products – electronic anonymous letters (emails) that were provided with the authors' consent. All the respondents were students of the Academician Yuri Bugay International Scientific and Technical University (Kyiv, Ukraine) and Lesya Ukrainka Volyn National University (Lutsk, Ukraine) who were registered on Facebook and X/Twitter. A total of 310 emails were analysed. The next stage is the analysis of their discourse practices, which focuses on what types of discourse belong to a particular written product, i.e., how interdiscursivity is expressed in emails. Here is an example of one of the emails:

"Hi. No, I will not limit myself to the semantic differential. We also need to evaluate the content component of speech. We were thinking of evaluating programmes or slogans. I think it might be appropriate to make a frame analysis of the speeches of these 3 politicians (Zelensky, Byden, Scholz), which I evaluated according to Osgood, to highlight concepts (what would be better to do?). I also analysed their slogans. And this will be the entire second section (Osgood + frame (or content) + slogans). And in the third section, make a general assessment of the effectiveness of the speech image. I have a link, but in the draft version everything is so confusing that I deleted it before sending it to you so as not to confuse you".

In the above letter, interdiscursivity is expressed in the use of the following types of discourse: scientific (psychology of speech, research methods and techniques); political (speeches by politicians); and everyday (explanation of the creation of the technical side of a scientific paper).

Procedure. The first stage of the research was to study the texts according to the N. Fairclough's [7] Critical Discourse Analysis (CDA) procedure. CDA can be defined as a problem-oriented interdisciplinary research approach, combining an array of aspects, each with different theoretical models, research methods, and agendas [10, 302].

Our study envisaged the following stages: a) analysing dialectical relations between discourse orders and other elements of students' social practices, between email texts and other elements of events; b) selecting texts, and points of focus and categories for their analysis, in the light of, and appropriately to, the constitution of the object of research; c) carrying out analysis of texts – both interdiscursive analysis and linguistic/semiotic analysis.

To this end, textual parameters of the research material were established, i.e. how the text is created and perceived. At the stage of text creation, the main motives for its creation are essential, and at the stage of perception, the target audience's characteristics are important.

An essential stage in the study of the text, according to N. Fairclough, is the identification of its leading categories. The leading categories of a text, on the one hand, express the personal orientation of an individual as a set of his or her interests and motives, and on the other hand, are determined by social and, accordingly, discursive practices. To find out the thematic categories, content analysis was applied.

Content analysis (CA) is a method used in the qualitative study of the systematic and objective description and classification of the expressed or hidden information in a text by counting the frequency of the presence of words/phrases in the text, which are then grouped into thematic categories [1].

The CA method is widely used in psycholinguistics, sociology, political science, and psychodiagnostics when there is a need for analysing the content characteristics of media texts, political speeches, election speeches, etc.

The undoubted advantage of CA is that it allows us to identify and objectify hidden trends in information and to register relatively accurately undifferentiated indicators in the empirical data sets [2]. Thus, CA contributes to the objective detection of unconsciously generated elements present in texts, i.e., it allows us to learn more than the author intended to say. For example, the author may not realise the constant repetition of specific themes in the text or the use of characteristic formal elements or constructions. However, the researcher identifies and interprets it in a certain way [5].

To increase the reliability of the content analysis, we conducted it in conjunction with the content analysis.

The method of intent analysis is a relatively new one in psycholinguistics and used primarily by Slavonic scholars [1]. The name originates from the English word "intention". The speech behaviour of an individual in society is always intentionally directed and impacts the addressee. Intention is a subjective focus on a certain object, the activity of the subject's consciousness. Any text is a product of the thought processes of its author and, therefore, contains one or more intentions of different orientations.

The text as a means of communication between the author (speaker) and the reader (listener) contains communicative intentions of a two-part structure. The expression of intention implies a) the designation of the object and b) the author's (speaker's) attitude towards it. Intent analysis allows the researcher to reconstruct these intentions based on a text – written or spoken.

In intent analysis, the text's qualitative content is considered, i.e. not what the author says (cf. content analysis), but what he or she intends to say. For example, the question "Do you still want to play with us?" may contain hidden intentions of threat or encouragement towards the subject, depending on the context.

Traditionally, the intent analysis list of intentions includes accusations, threats, debunking, opposition, demonstration of strength, encouragement, praise, etc. Intent analysis usually includes two stages: a) identification of intentions and b) expert assessment of the intentions underlying the statement. If there is no apparent intention, the text is reformulated before the second stage according to the following procedure: the most concise possible derivation of the units of meaning with maximum preservation of the logic of the text and avoidance of unwanted associations in the lexical meaning of the units; omission of secondary clarifying units and separation from their content.

As a rule, at the second stage, semantic units are reduced to subject-predicate structures – "propositions" [3]. That is, the propositional analysis accompanies the intent analysis.

The intent analysis procedure of email texts was carried out in four stages. First, we identified the fundamental propositions and their hierarchy. Next, we determined the range of objects discussed and the links and relationships between them. Then, we evaluated each group regarding morality, dynamism, and competence. The 'identification of key propositions' stage envisaged the information compression by removing the secondary information and identifying the predicates as part of the key sentences. The last stage was to summarise the results.

Results and Discussion. The empirical study shows that the students' motivation to succeed does not change in the context of their long-term virtual communication. At the same time, the motivation to avoid failure is growing, manifested in indecision, uncertainty, and weakness in decision-making.

The motivation for virtual communication may be the desire for cooperation, altruism, or a repressive stance towards others. V. Posokhova (2007) notes that depressive communication is quite common in virtual communication, as the latter allows people to behave as they wish [4]. Our analysis of the target audience showed increased social isolation and frustration in the context of prolonged exposure to virtual space.

To determine the motivation for virtual communication as an important stage in the study of students' discursive practices, a content analysis of emails was carried out. Its results confirm the availability of the following communication styles: dominant (attempts to increase one's status at the expense of others), dramatic (exaggeration of

information in order to increase its significance); contradictory (desire to prove something); soothing (expression of sympathy, support); impressive (desire to attract attention); reliable (trying to provide a reliable message); attentive (interest in the incoming information); inspirational (emotional reinforcement of information); friendly (encouraging others to communicate); open (eagerness to express their thoughts).

It is worth noting that several different communication styles were often observed in the emails. The dominant communication style was observed in 36% of the analysed emails. Examples of this style include the following fragments: "How much can I explain? Don't slow down..."; "I've already told you about this ten times, you need to listen...". The dramatic style is often expressed in hyperbolic terms: "In December it is a real spring. Soon the willow will bloom" and "I have already explained it a million times". This communication style is rare in the letters of the respondents (4%), which are more characterised by expressive minimalism.

The contradictory style is often found in group correspondence of several people simultaneously in the research material devoted to educational and professional topics: the date of tests and exams and clarification of homework. It should be noted that the contradictory style is observed in 16% of the analysed emails. Impressive style is often used (18%) through such linguistic means as addressing and attracting attention (see, hear, know, etc.). Impressive style is often expressed through slang linguistic forms (bomb, tin, etc.).

The attentive style was found in 10% of the emails and is usually expressed through repeating the interlocutor's previous phrases, asking questions, clarifying, etc. Reliable style is mainly used in the form of persuasion when one of the interlocutors tries to provide sufficient arguments on a particular issue, and it is also represented in 10% of the letters. The friendly style is also widespread in students' virtual communication, represented in 6% of letters.

The content analysis results made it possible to formulate the leading themes / categories and lexical items from the text that belong to these categories (12 most used lexical items in each category). Let us consider the categories and their content in more detail. The analysis resulted in three main categories - "study", "leisure", "war/volunteering".

A. The category "study": cramming (16), photocopies (14), pedagogy (14), note-taking (18), pairs (22), windows (11), nets (8), module (8), practical (12), teachers (9), essays (7), printouts (8), qualification work (23), session (13), module (13), exams (7), databases (10), scientific conference (6), cram (8), printouts (11), press conference (14), teachers (8), practice (10), "zarakh" (6).

B. The category of "leisure": discos (6), walking (28), Instagram (11), sleeping (12), friends (8), dating (6), watching films (5), travelling (13), music (11), ICQ (7), entertainment (6), Skype (5), sleepy (9), no time (6), music (5), friends (8), ICQ (6), trips (7), dam (4), games (4), talking on the mobile phone (7), sitting in the park (7), watching films (4).

C. The category of “war/volunteering”: war (56), donation(s) (27), support (12), combatants (27), frontline (14), air-raid alert (47), missile (17), drones (11), killing (12), injury (18), victims (8), rear (3).

Objects and Predicates:

1. University

- many tasks;
- quite interesting subjects;
- you need to take many notes.

2. Apartment/Dormitory:

- I want to go home
- expensive
- there is nothing to do
- cold
- neighbours make noise
- smell

3. Home

- it is good there
- you can relax
- many friends
- much nicer atmosphere

4. The students proper:

- go for walks;
- would like to get a scholarship sooner
- get sick during the epidemic.
- want to sleep all the time
- too boring to sit in class
- spend much time on the Internet, mainly social media.

The results of intent analysis are based on the evaluation of the group discussion on the scales of morality, dynamism and success are presented in Table 1. The evaluation was carried out by three experts – specialists in psycholinguistics whose work experience in the field of psycholinguistic expertise is more than seven years.

As seen from table 1, the assessment results of these subjects/objects are often neutral. The most positive expression is not observed in the written texts of the subjects.

Table 1

Results of assessing texts by intent analysis

Object	Evaluation		
	morality	dynamics	success
Students	-1	+1	0
University	0	+1	+1
Apartment /Dormitory	-1	+1	0
Home	+1	0	+1

Thus, the use of N. Fairclough's three-dimensional model in the aggregate of the three stages of studying social practice, discourse practice and texts allows us to trace the peculiarities of virtual communication as a factor of students' changes.

The vast majority of email texts is devoted to educational and professional discourse, and various types of virtual communication are observed, which at the same time is characterised by minimal emotional expressiveness. Such emotional minimalism is consistent with the previous results of the empirical study of students' personal changes in the conditions of long-term virtual communication, which negatively affects the emotional sphere of young men.

The percentage distribution of the use of different types of discourses in the letters we analysed is shown in Table 2.

Thus, the most common discourses in students' discursive practices in virtual communication are military, gender, academic and educational discourses, which is explained by the time setting, age of students and their leading activities.

Considering the methodology of Leo Vygotsky's sociocultural theory, according to which virtual space creates a specific type of psyche and consciousness of an individual, a discursive analysis of students' emails was carried out. The peculiarities of social practice and discursive practices of students and their texts have been identified. This emotional minimalism is consistent with the previous results of the empirical study of students' personal changes in the conditions of long-term virtual communication, which negatively affects the emotional sphere of young men.

Conclusions. The study found that the most common discourses in students' discursive practices in virtual communication are everyday, war, gender, sports and educational and professional discourses, which is explained by the age of students and their leading activities. The percentage distribution of students' virtual communication styles is as follows: 36% of the analysed letters (112 letters) are dominated by fragments of the dominant style (attempts to raise their status at the expense of others); 18% (56 letters) – fragments of the impressive style (desire to attract attention); 16% (50 letters) – fragments of the contradictory style (desire to prove something); 10% (31 emails) – fragments of a reliable style (attempts to provide a reliable message);

Table 2

Discourse practices of students involved in virtual communication, per cent

Types of discourse	Distribution of discourse types in per cent
Political	3%
Educational	20%
Religious	2%
Medical	4%
Academic	11%
Military	28%
Gender	22%
Folklore	2%
Sport	8%

10% (31 emails) – fragments of an involved style (interest in the information received); 6% (19 emails) – fragments of a friendly style (encouraging others to engage in the communication process); 4% (12 emails) – fragments of a dramatic style (exaggeration of information to enhance its significance).

Thus, the study's results made it possible to identify the peculiarities of the impact of virtual communication on students' personal changes in their educational and professional lives. Among the prospects of further research are the possibilities of studying other forms of students' virtual communication.

Список використаних джерел і літератури

1. Засєкіна Л., Засєкін С. Вступ до психолінгвістики. Острого: острозька академія, 2002. 168 с.
2. Засєкіна Л., Засєкін С. Психолінгвістична діагностика. Луцьк : РВВ «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки, 2008. 188 с.
3. Засєкіна Л., Засєкін С., Шевчук О. Психолінгвістичний підхід до травматичної пам'яті. Beau Bassin: LAP LAMBERT Academic Publishing. 244 с.
4. Посохова В. В. Особливості життєвих домагань адитивної молоді. Життєві домагання особистості / За ред. Т. М. Титаренко. Київ: Педагогічна думка, 2007. С. 319–351.
5. Почепцов Г. Г. Теорія комунікації. Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка, 1999. 308 с.
6. Crystal, D. Language and Internet. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 361 p.
7. Fairclough, N. (2010). Critical Discourse Analysis. Second Edition. London: Longman.
8. Fairclough, N. (2012). Critical discourse analysis. In Handford, M., & Gee, J.P. (Eds.). *The Routledge Handbook of Discourse Analysis* (1sted.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203809068>
9. Vygotsky, L. S. *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
10. Wodak, R. (2014). Critical discourse analysis. In *The Routledge companion to English studies* (pp. 302–316). Routledge.

References

1. Zasiékina, L., & Zasiékin, S. (2002). *Vstup do psykholinhvistyky [Introduction to Psycholinguistics]*. Ostroh: Ostroh Academy [in Ukrainian].
2. Zasiékina, L., & Zasiékin, S. (2008). *Psykholinhvistychna diahnostyka [Psycholinguistic Diagnostics]*. Lutsk: Vezha [in Ukrainian].
3. Zasiékina, L., Zasiékin, S., & Shevchuk, O. (2008). *Psykholinhvistychnyi pidkhid do travmatychnoi pam'iaty [Psycholinguistic Approach to Traumatic Memory]*. Beau Bassin: LAP LAMBERT Academic Publishing [in Ukrainian].
4. Posokhova, V. (2007). Osoblyvosti zhyttievykh domahan adytyvnoi molodi. Zhyttievi domahannia osobystosti [Peculiarities of the life demands of additive youth. Life harassment of the individual]. (Tytarenko, T.M. Eds.). (pp. 319–351). Kyiv: Pedahohichna dumka [in Ukrainian].
5. Pocheptsov, G. (1999). Teoriia Komunikatsii [Theory of Communication]. Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv [in Ukrainian].
6. Crystal, D. (2001). Language and Internet. Cambridge: Cambridge University Press [in English]
7. Fairclough, N. (2010). Critical Discourse Analysis. Second Edition. London: Longman [in English].

8. Fairclough, N. (2012). Critical discourse analysis. In Handford, M., & Gee, J.P. (Eds.). *The Routledge Handbook of Discourse Analysis* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203809068> [in English].

9. Vygotsky, L.S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press [in English].

10. Wodak, R. (2014). Critical discourse analysis. In *The Routledge companion to English studies* (pp. 302–316). Routledge [in English].

Засєкін А. А.

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри психології та соціо-гуманітарних наук

Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая

ПСИХОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИСКУРСИВНИХ ПРАКТИК ВІРТУАЛЬНОГО СПІЛКУВАННЯ СТУДЕНТІВ УНІВЕРСИТЕТІВ

У статті досліджуються дискурсивні практики студентів коледжів у віртуальній комунікації з акцентом на їхньому впливі на особистісні зміни. Мета статті – встановити психологічні особливості дискурсивних практик студентів університетів на основі письмових продуктів їх віртуальної комунікації – електронних листів. Дослідження використовує тривимірну модель Н. Феркло (1995) та підхід соціального конструкціонізму для вивчення зв'язку між дискурсивними практиками та соціальними практиками, проводячи паралелі з соціокультурною теорією Л. Виготського (1978). У дослідженні проаналізовано 310 студентських електронних листів із застосуванням критичного дискурс-аналізу, контент-аналізу та інтент-аналізу для вивчення стилів і мотивів комунікації. Результати засвідчили, що віртуальне спілкування сприяє змінам в емоційних і поведінкових аспектах студентів, включаючи підвищену тривожність, депресію, соціальну фрустрацію, самотність, агресивність і мотивацію уникати невдач. Дослідження визначає домінуючі стилі спілкування, такі як драматичний, суперечливий, уважний і надійний, які найчастіше зафіксовано в текстах електронних листів.

Ключові слова: віртуальна комунікація, студенти університетів, дискурсивна практика, контент-аналіз, інтент-аналіз.

НОТАТКИ

Наукове видання

ПСИХОЛОГІЯ ТА СОЦІАЛЬНА РОБОТА

Випуск 2(58), 2023

Коректура • В. О. Бабич
Комп'ютерна верстка • О. І. Молодецька

Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 10.
Підписано до друку 13.12.2023.
Зам. № 0124/002. Наклад 100 прим.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.